A PROJECT ON LALITA CHANDRIKA

Kalpatharu Research Academy Publication

Chief Editor : DAIVAJNA K.N. SOMAYAJI

॥ नमस्ते जगदेकमातः ॥

LALITĀRCHANA-CHANDRIKĀ

By

S.K. RAMACHANDRA RAO

KALPATHARU RESEARCH ACADEMY

(A DIVISION OF SRI SRINGERI SHARADA PEETHAM)

NO. 1, SHANKARMUTT, SHANKARAPURAM, BANGALORE – 560 004.

PHONE : 26507464 FAX : 26514078

e-mail : kalpatharu@vsnl.com

KALPATHARU RESEARCH ACADEMY
OUR PUBLICATIONS

- Sri-Chakra, its Yantra, Mantra and Tantra
- Concept of Ganesha
- Sri-Sukta
- Hymns to Devi (Sukta-Trityam)
- An Integrated Theory of Earth
- Encyclopaedia of Indian Iconography in Six Volumes
- Mandalas in Temple - Worship Vol. I and II
- The Tantrik Practice in Sri-Vidya
- Agama-Kosha in Twelve Volumes
- Meditation on Lalitha Sahasra Nama
- Lalita-Kosha
- Vastu-Vidhana-Kalpa
- Principles of Yajna-Vidhi
- Ancient Medical Wisdom of India No.1 Asthma, No.2 Diabetes, No.3 Guggulu, No. 4 Svastha-Vrtha, No. 5 Jvara
- Ganesha-Kosha
- Art and Architecture of Indian Temples in Three Volumes
- Oshadhi-Kosha
- Vrkshayurveda
- The Hill Shrine of Vengadam
- Sharada Peethada Manikya
- Phala Jyoutisha Deepika
- Jyoutisha Siddhanta Sara
- Navagraha-Kosha Vol. I and II
- Salagrama-Kosha Vol. I and II
- Bharatiya-Pranama-Paddhati
- Devalaya-Vastu
- Durga-Kosha
- Indian Temple Traditions
- Ṛgveda-Darśana in Thirteen Volumes
- Sri-Tattva-Nidhi
- Siva-Kosha Vol. I & II
- Spotlight on Dharma
- Vishnu-Kosha
- Darsanodaya
- Yoga & Tantra in India & Tibet
- Rasa-Dhatu-Kosha
- Varivasya-Rahasyam
- Srividya-Kosha
- Gita-Kosha
- Hanumat-Kosha - Vol. I
- Vāstu-Silpa-Kosha - Vol. I, II & III
- Gātha Sataka
- Dhyāna Sataka
- Devatā-Dhyāna-Kusuma-Manjari
- Devatā-Rūpa-Mālā Vol. I, II, III & IV
- Enlightenment of Ashtavakra
- Gitārtha - Sūtrsāṇi
- Vanaspathi Kosha
- Lalitārchana Chandrikā

FORTHCOMING PUBLICATIONS

- Shodasa-Samskara-Kalpa
- Devata-Kosha (Encyclopaedia of Hindu Pantheon, in Ten Volumes)
- Devalaya-Vastu Vol. II
- Bharatiya-Pranama-Paddhati Vol. II

LALITĀRCHANA-CHANDRIKĀ

A PROJECT ON LALITA CHANDRIKA

Kalpatharu Research Academy Publication

Chief Editor : DAIVAJNA K.N. SOMAYAJI

LALITĀRCHANA-CHANDRIKĀ

By

S.K. RAMACHANDRA RAO

KALPATHARU RESEARCH ACADEMY

(A DIVISION OF SRI SRINGERI SHARADA PEETHAM)

NO. 1, SHANKARMUTT, SHANKARAPURAM, BANGALORE – 560 004.

PHONE : 26507464 FAX : 26514078

e-mail : kalpatharu@vsnl.com

LALITĀRCHANA-CHANDRIKĀ, by Vidyalankara, Sastra-Chudamani, Sangita Kalaratna, Prof. S.K. Ramachandra Rao, and Published by Daivajna K.N. Somayaji, Chief Editor and Director, Kalpatharu Research Academy, No. 1, Shankarmutt, Shankarapuram, Bangalore - 560 004. Phone: 26507464, Fax : 26514078, e-mail : kalpatharu@vsnl.com

Published with the generous Financial Assistance from the Director General, National Archives of India, Govt. of India, New Delhi-110 001.

© **First Edition:** 2004 Kalpatharu Research Academy

Price: Rupees One Hundred Only (Subsidized)

The Publications of Kalpatharu Research Academy are meant to reach all sections of the society, and hence are sold at highly subsidized prices. An appeal is hereby made to Booksellers to adhere to the price indicated in each volume by the Publishers and not to enhance them on any account.

Printed by : **P.S. Venkatesh Babu**
Omkar Offset Printers, N.T. Pet, Bangalore - 560 002.
Telefax : 26708186, 26709026 e-mail: omkar@blr.vsnl.net.in

PREFACE

The Kalpatharu Research Academy Bangalore, is happy and proud to bring out this important work connected with worship of Sri-Chakra, which is well-known for providing success, prosperity, happiness and emancipation for its devotees. The present publication deals with the practical aspects of the worship of the Mother in the form of Sri-Chakra. It is Prayoga-Vidhi, which is not so well known, for it was not available till now. By publishing it, the Academy has done a service to the cause of Sri-Vidya.

We are grateful to Vidyalankara, Sastra Chudamani, Sangita Kalaratna, Sastra Vidhyanidhi, Vidya Vachaspati Prof. S.K. Ramachandra Rao for having prepared this edition of the text from a manuscript and also providing introduction in English.

We are blessed by the Patronage of His Holiness Sri Sri Sri Bharati Tirtha Mahaswamiji, the Jagadguru of Sri Sharada Peetham of Sringeri and Chief Patron of our Academy, and we are indebted to the keen interest in our work evinced by Shri V.R. Gowrishankar, the Administrator of Shri Sringeri Sharada Peetham and also the Academy's chairman.

We thankfully acknowledge the Financial Assistance received from the National Archives of India, Govt. of India, New Delhi.

We also record our gratitude to the Omkar Offset Printers for the excellent production of this book.

Bangalore
Sri Tarana Samvat
Sri Shankara Jayanthi
Date : 24th April 2004

DAIVAJNA K.N. SOMAYAJI
CHIEF EDITOR AND DIRECTOR
KALPATHARU RESEARCH ACADEMY

KALPATHARU RESEARCH ACADEMY

INSTITUTION FOR

* Promotion of Research Oriented Studies in Veda, Vedanga, Agama, Jyoutisha, Vedanta, Yoga and Ayurveda
* Study of Sanskrit language in particular and other related languages
* Propagation of Vedic Phonetics
* Establishment of Veda Patashalas in Guru Kula System
* Running of Oriental Libraries (Prachya Granthalaya)
* Collection, Preservation and Publication of Old Manuscripts

INTRODUCTION

Bhāskara-rāya-makhin (between 1690 and 1785), who is the well known commentator on the celebrated text of the worship of the mother-goddess, Lalitā-sahasra-nāma (Saubhāgya-bhāskara by name), has also written a gloss on Tantrik Upanishad called Bhāvanopanishad. This Upanishad is an important manual for the upāsakas of Śrīvidyā. It explains the esoteric significance of well-known ŚrĪ-Chakra, and also the spiritual mode of worship of Samaya (Kādi) school. Bhāskara-rāya-makhin has also written a prayogavidhi to accompany his gloss on Bhavanopanishad. The Introduction provides details of what is known as "inner sacrifice" (antaryāga), which is the characteristic approach of the Samaya school.

This important but little known gloss (prayoga-vidhi along with the Bhāvanopanishad) has been brought out here with elaborate introduction, comments and notes in English. Because this wisdom in hailed as chandra-jñāna (knowledge of the lunar phases and full moon, represented by the Pañchadaśī and Shoḍaśī mantras), this research work dealing with it is called chandrikā (moonlight). The deity adored by the Śrī-vidyā upāsakas is Lalitā (otherwise called Rāja-rājesvarī). Hence the book is described as **Lalitārchana Chandrikā.**

I am grateful to the chief editor and director of the Academy, Daivajna K.N. Somayaji for having entrusted the preparation of this book to me. I am also indebted to the Jagadguru of Sri Sringeri Sharada Peetham, Sri Sri Sri Bharati Tirtha Mahaswami, the chief patron of the Academy and to Shri V.R. Gowrishankar, the chief Administrator of Sri Sringeri Sharada Peetham and also chairman of the Academy.

I offer my thanks to the unfailing courtesy and co-operation of my friends, Shri Venkatesh Babu and Sri Nagendra of Omkar Offset Printers during the preparation of this work.

S.K. Ramachandra Rao

नमस्ते जगदेक मातः

माला सुधा कुम्भ विबोध मुद्रा
विद्याविराजत्करवारिजाताम् ।
अपारकारुण्य सुधाम्बु राशिं
श्री शारदाम्बां प्रणतोस्मि नित्यम्॥

H.H. Sri Sri BHARATI THEERTA MAHASWAMIJI

HUMBLE DEDICATION TO OUR CHIEF PATRON

भारतीकरुणापात्रं
भारतीपदभूषणम् ।
भारतीपदमारूढं
भारतीतीर्थमाश्रये ॥

॥ श्री शृङ्गेरी श्रीजगद्गुरुमहासंस्थानम् ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण
यमनियमासनप्रणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठ
तपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्न श्रीशङ्कराचार्यगुरुपरम्पराप्राप्त षड्दर्शनस्थापनाचार्य
व्याख्यानसिंहासनाधीश्वर सकलनिगमागमसारहृदय सांख्यत्रयप्रतिपादक वैदिकमार्गप्रवर्तक
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराजधानी विद्यानगरमहाराजधानी कर्णाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्य
श्रीमद्राजाधिराजगुरुभूमण्डलाचार्य ऋष्यश्रृङ्गपुरवराधीश्वर तुङ्गभद्रातीरवासि
श्रीमद्विद्याशङ्करपादपद्माराधक श्रीजगद्गुरु श्रीमदभिनवविद्यातीर्थस्वामिगुरुकरकमलसञ्जात

॥ श्री जगद्गुरु शृङ्गेरी श्रीमद्भारतीतीर्थमहास्वामिभिः ॥

अस्मदत्यन्तप्रियशिष्य श्री नरसिंह सोमयाजि विषये नारायणस्मरणपूर्वकं विरचिता आशिषस्समुल्लसन्तु ।

वैदिकान्ववाये लब्धजनिर्भवान् ज्योतिर्विद्यामभ्यस्य तद्द्वारा बहून् जनान् उपकुर्वन्नास्ते । वेदागमशास्त्रेषु भूयसीं श्रद्धामावहन् तत्प्रचाराय कल्पतरु संशोधनप्रतिष्ठान नाम्नीं संस्थां प्रत्यस्थापयत् । सा च संस्था विशिष्टान् ग्रन्थान् प्रकाशयन्ती वरीवर्ति ।

शृंगगिरि जगद्गुरु महासंस्थाने पारम्परिकीं भक्तिमास्थितवतो भवतो मनसि संस्थामेनां शृंगगिरि मठीयां विधातुं सङ्कल्पः उदभूदिति विज्ञाय मोदामहे । अत एव अदसीयानि प्रकाशनानि इतः परं मठीयत्वेनैव प्रकाशयिष्यन्त इत्यपि भवान् निरचिनोत् । दुर्लभाः भारतीयसंस्कृतिप्रबोधकाः विशिष्टाः ग्रन्थाः संस्थयानया प्रकाशयन्तां तेन च भवदीयो मनोरथः फलेग्रहिर्भूयात् श्रीशारदाचन्द्रमौलीश्वरयोरनुकम्पया भवान् इतोधिक श्रेयः परम्पराभिः समभिवर्धतामिति चाशास्महे ।

इति नारायणस्मरणम्

शृङ्गगिरिः
ईश्वर भाद्रपदशुद्धदशमी भार्गववासरः
12.9.1997

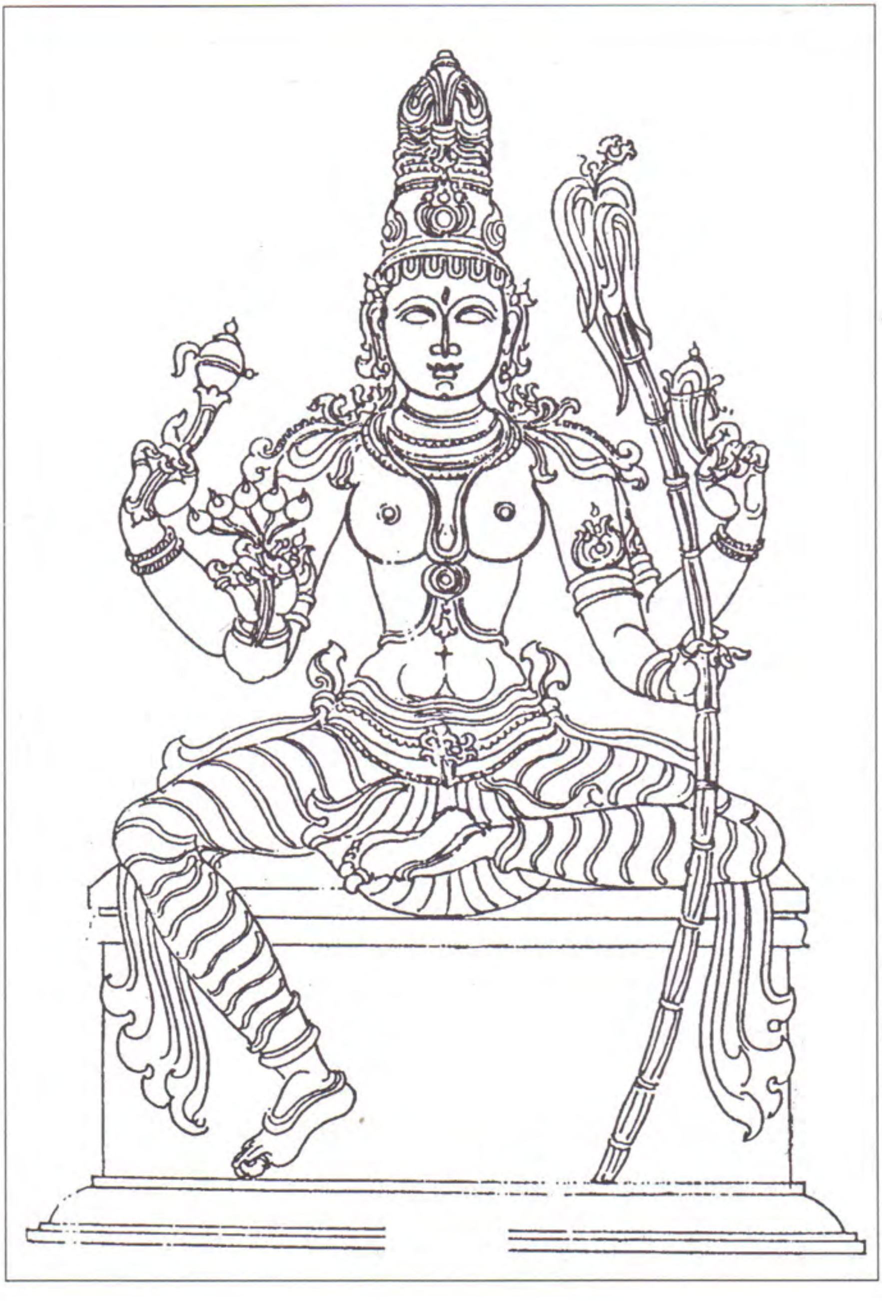

Lalitā

PREFATORY

There are many upanishads devoted to the greatness and worship of the Mother-goddess, Devī. Among them *Bhāvanopanishat* is important, as it contains the symbolic significance of the ideas associated with Śri-vidyā, especially with Śri-chakra in its ninefold powers (nava-śakti-rūpam). This is popular among the practitioners of both the 'hādi' and 'kādi' divisions of Śrī-vidyā.

कादिहादिमतोक्तेन भावना प्रतिपादिता ॥

The expression 'bhāvanā' here is taken to mean internal worship (antaryāga) of Śakti, visualizing Śri-chakra as identical with ones own being (svātma-śakti), and offering worship only through mental constructs and projections, and visualizations. This method of bhāvanā is regarded as the most effective technique of attaining liberation even when one is living in the body.

भावनापरो जीवन्मुक्तो भवति।

The presiding deity of Śrī-chakra is Kāmeśvarī, who is identical with ones own self, complete with unceasing bliss.

कामेश्वरी सदानन्द घनपरिपूर्ण स्वात्मैक्यरूपदेवता।

(see for details the author's *Bhāvanopanishat,* Sarada Prakasana, Bangalore 1983)

This upanishat has become famous because of the great commentary on it by the renowned Tāntrik guru, Bhāskara-rāya-makhin (whose dīkshā-name was Bhāsurānanda-nātha). He is supposed to have flourished between 1690 and 1785. He was the son of another Tāntrik adept, Gambhīra-rāya. He studied the Tāntrik texts under a great Vedic scholar Nṛsimhādhvari, who was also a Tāntrik adept (Nṛsimhānanda-natha). He was initiated into occult practices by Śivadatta-śukla (who is mentioned as his dīkshā-guru). He was a prolific writer, with more than forty books in Sanskrit on Veda, Vedānta, Mīmāmsā, Smṛti, Mantra-Śāstra and Tantra. Important among his works are *Setu-bandha* (commentary on Nityāshoḍaśikārṇava of *Vāmakeśavara-tantra*), *Saubhāgya-bhāskara* (commentary on Lalita-sahasranāma, of *Lalitopākhyāna* of Brahmāṇḍa-purāṇa), *Nityotsava* (commentary on Paraśu-rāma-kalpa sūtra), Guptavatī (commentary on Durgāsaptaśatī of *Mārkaṇḍeya-purāṇā*) and *Varivasyā-rahasya* (an independent work explaining pañchadaśī-vidyā).

Of great interest to the practitioners of Śrīvidyā are his shorter works which are creative commentaries on some upanishads like *Bhāvanopanishat, Tripuropanishat, Kaulopanishat, Devyatharvaśīrsha* and *Lalitā-tripura-sundaryupanishat.* These are full of practical instructions and technical information concerning upāsanā and sādhanā.

The best-known work of his is on Lalitā-sahasranāma. This popular text has been constructed on the basis of *Lalitopākhyāna,* which constitutes the last four chapters, 41 to 44 of *Brahmāṇḍa-purāṇa.* This text recounting the thousand significant names of Lalitā (also called Lalitāmbā, Parā-

bhaṭṭārikā, Lalitā-tripura-sundarī and Rājārājeśvarī) is in three chapters, altogether consisting of 320 verses. The first chapter (51 verses) introduces the Vāgdevatās headed by Vaśinī who are in the encourage of the Mother-goddess, Lalitā. It is these devatās that composed and recited the thousand names of Lalita, as commanded by Lalitā herself. The second chapter (182 1/2 verses) contains the main text of 1000 names of Lalitā. The third chapter (86 1/2 verses) is in the nature of an epilogue, phalastuti, and so on. The main nyāsa of the text is as follows:

अस्य श्री ललिता सहस्रनाम स्तोत्रमाला मन्त्रस्य
वशिन्यादि वाग्देवता ऋषयः। अनुष्टुप् छन्दः। श्री ललिता
परमेश्वरी देवता। श्री मद्वाग्भवकूटेति बीजम्। मध्य
कूटेति शक्तिः। शक्तिकूटेति कीलकम्। श्री ललिता महा
त्रिपुरसुन्दरी प्रसाद सिद्धिद्वारा चिन्तित फलावाप्त्यर्थे
जपे विनियोगः॥

Besides Bhāskara-rāya's magnificent commentary on this text (Saubhāgya-bhāskara) there are other glosses on it, like that of Vidyāraṇya-muni (student of Ānandāraṇya-pūjyapāda, 1500 verses in nine chapters). Vimarśānanda-nātha (disciple of Vimalānanda-nātha, 2000 verses in nine chapters), Śrīnivāsa-sundara (disciple of Vidyānanda-nātha, *Saubhāgya-ratnākara* in 36 taraṅgas) and Bhaṭṭa-nārāyaṇa (disciple of Śivānanda-nātha, 2500 verses).

Next in importance for the practitioners is the commentary on *Bhāvanopanishat*. It contains the salient ideas of his commentary on *Lalitā-sahasra-nāma*, and crystallizes the spiritual methodology. Along with this

commentary, Bhāskara-rāya also prepared a manual of practical instructions in accordance with Bhāvanopanishat. This is called *Śrī Lalitā-mahā-tripura-sundarī-Mahāyāga-krama* or for short *Prayoga-vidhi.*

It is this short text that has been printed here. It is prefaced by an elaborate introduction explaining the ideas that are tersely indicated in the text of Prayoga-vidhi. A regular translation of the text was thought unnecessary, because it is a work with a practical orientation, and the mystic formulae have to be recited as such.

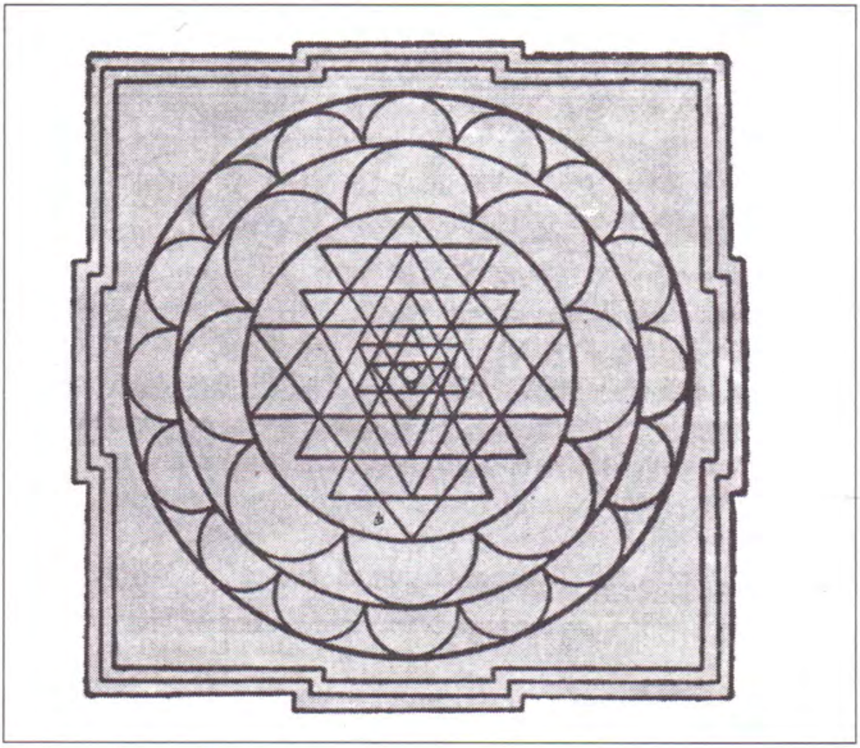

Śrī-Chakra

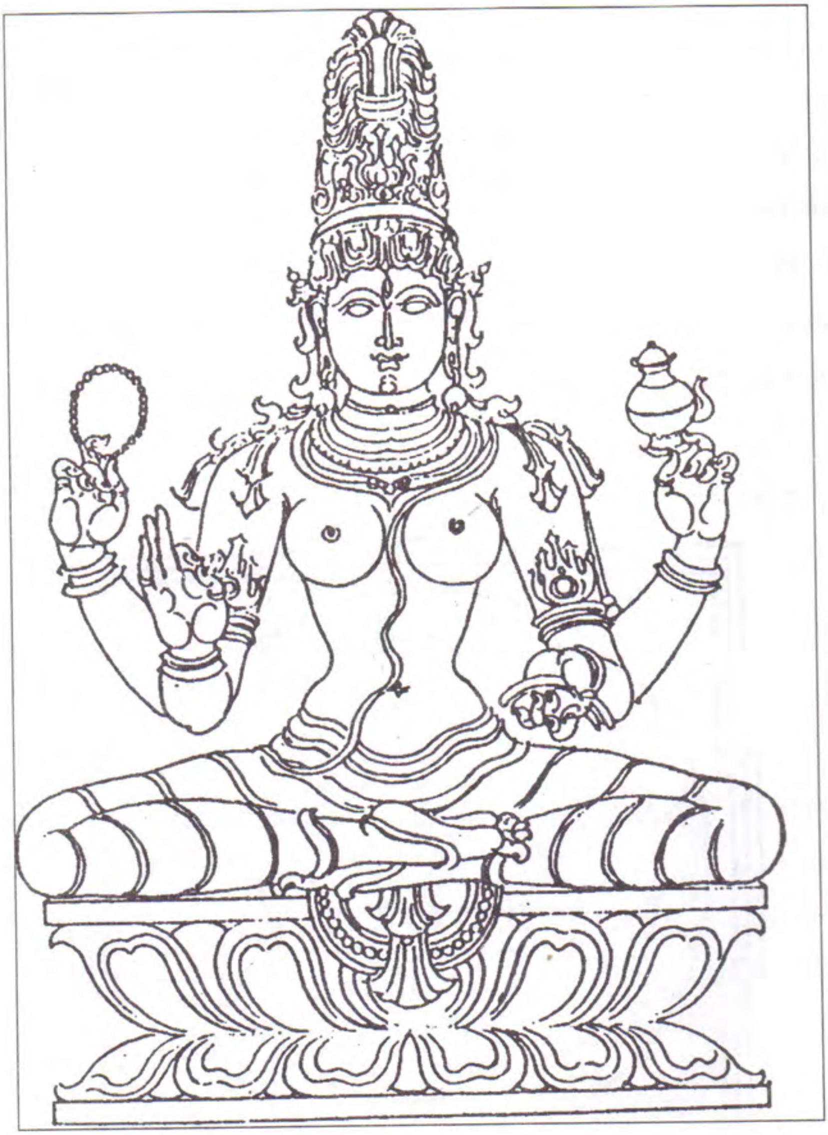

Vidyādevi

INTRODUCTION

THE SAMAYA IDEOLOGY

The theory and practice of the worship of Lalitā, is collectively known as Śrī Vidyā. *Tripurā-tāpanīyopanishad* (1,2) mentions that there are as many as twelve vidyās which are important; they are named after the first promulgators: (1) Lopāmudrā, (2) Durvāsa, (3) Manu, (4) Chandra, (5) Madana (Kāmarāja), (6) Kubera, (7) Nandi, (8) Prabhākara, (9) Shaṇmukha, (10) Agastya, (11) Parama-śiva, and (12) Vishṇu.

Pārānanda-tantra (11, 5-6) gives the names of the twelve vidyās differently.

मनुश्चन्द्रः कुबेरश्च लोपामुद्रा च मन्मथः।
अगस्तिरग्निः सूर्यश्च इन्द्रः स्कन्दः शिवस्तथा।
क्रोधभट्टारको देव्यां द्वादशामी उपासकाः॥

Bavṛchopanishad, however, speaks only three as significant, among the vidyās leading to the transcedental goddess (parā-śakti); known generally as Śāṁbhavī-vidyā, it could be Kādi-vidyā, Hādi-vidyā or Sādi-vidyā. The text does not describe the three approaches, nor does it distinguish between them.

Tripuropanishad mentions only two vidyās which may, by the descriptions, be identified with Hādi and Kādi. After giving the familiar śrī-vidyā formula 'Kāmo-yonih kāma-kalā vajra-pāṇih' etc., the text calls it the first vidyā (viśva-mātādi-vidyā) (verse 8). Another vidyā is described as an alternative ('yadvā'); 'stana bimbam ekam mukham chādhas trīṇi gyhā-sadanānī'. (verse 11)

Distinction is also drawn between Bhaga, which is Śakti, and Bhagavān, which is Śiva, although the two are held equally important and real (sama-pradhānau sama-sattvau samojau') (verse 14). There is a suggestion that one of the vidyās is Vedic, and the other different ('iyam anyā cha vidyā') (verse 16). Bhāvanopanishad also speaks of the two varieties of contemplation and visualization: Kādi and Hādi ('kādi-hādi-matoktena bhāvanā pratipāditā').

But texts like *Ātharvaṇva-dvitīyopanishad* and *Śrī-vidyā-tārakopanishad* upheld the supremacy of the Kādi division of Śrī-vidyā. *Triśatī* explicitly says:

श्रीविद्यैव तु मन्त्राणां तत्र कादिर्यथा परा॥

Parānanda-tantra (11,9), also said

कामराजोपासितेयं विशिष्टा पूर्वतो भवेत्।

This was because Kādi accepts Vedic authority and formulates its position in accordance with the Vedic tradition. It stood quite distinctly

from Hādi (which included the Vāma approach which was contrary to the Vedic position, 'vāmo viparīto vedārtho vā āchārah'). The word Samaya also means Vedic convention as orthodox and valid and hence the Kādi division also came to be known as Samaya.

The idea of 'Samaya' as the distinguishing feature of Devyāgama has been accepted universally; and it is also recognised that internal worship (antaryāga) is the essential aspect of Samaya approach. Benoytosh Bhattacharya in his introduction to *Śakti-saṅgama-tantra* has this to say;

"Samayas are those who believe in the sameness of Śiva and Śakti, and in the rousing of the kuṇḍalinī power through successive stages of upāsanā, tapas...

This form of worship in respect of Samayāchāra is entirely and purely internal".

Śakti-saṅgama-tantra distinguishes between the Hādi-division (ascribed to Lopāmudrā) and the Kādi-division (having as formulators, Indra, Chandra, Manu and Kubera) in terms of the discipline and restrictions. The Hādi is full of rules and regulations, and the devotee has to abide by them meticulously, whereas the other division is free from such restraints.

हादौ तु नियमाः प्रोक्ता यमसंयमनादयः।
कादौ तु नियमो नास्ति स्वेच्छया धर्ममाचरेत्॥

And this text identifies the Kādi-division with Samaya; according to *Kāmakalā-vilāsa,* this is known as parā-vidyā. Samaya here means only

worship (archanā) conducted in the space within the heart ('hṛdayākāśa-madhye'). This is also claimed to be earlier than the other division, easier to follow and acceptable to all yogis. *Rudra-yāmala* (in ten chapters) eulogizes this approach, which is intimately associated with the five auspicious scriptures given by the five sages Vasishṭha, Śuka, Śaunaka, Sanandana and Sanat-kumāra (śubhāgama-pañchaka).

One of the above-mentioned scriptures, *Sanatkumāra-samhitā*, mentions that the Samaya worship, which is in perfect accord with the Vedic tradition and also with Vedānta, is calculated to bring about liberation while one is alive. This text gives internal worship (antarārādhanā) as the distinguishing feature of the Samaya approach. External worship is said to be resorted to by common people whose eyes are set on mean, mundane and material benefits. And among those given to external worship are included the Kaulas, the Kshapaṇakas, the Kāpālikas, the Vāma-mārgis, the naked ascetics and the tāntriks.

बाह्यपूजा न कर्तव्या कर्तव्या बाह्यजातिभिः।
सा क्षुद्रफलदा नृणां ऐहिकार्थैकसाधनात्॥
बाह्यपूजारताः कौलाः क्षपणाश्च कपालिकाः।
दिगम्बरा वीतवासा वामकास्तन्त्रवादिनः॥
अन्तराराधनपरा वैदिका ब्रह्मवादिनः।
जीवन्मुक्ताश्चरन्त्येते त्रिषु लोकेषु सर्वदा॥

The adherents of the external mode of worship enumerated here are identified differently. One authority describes kaulas as those who worship

ādhāra-chakra (the lowest psychic centre in the human system, viz. mūlādhāra), kshapaṇakas as the worshippers of the actual female sex organ (pratyaksha-yoni) as śakti, the Kāpālikas as the followers of Bhairava-yāmala, and the Vāma-mārgis as the proponents of *Vāmakeśvara-tantra*. All these groups of practitioners are outside the Vedic tradition and do not subscribe to the idea of Brahman as the supreme reality.

Gauḍapāda's *Subhagodaya* speaks of Kula and Samaya as variant approaches of the same ideology.

तवाज्ञायां विद्युन्नयति नियताभाक्षरमयी
स्थिता विद्युल्लेखा भगवति विधिग्रन्थिमभिनत्।
ततो गत्वा ज्योत्स्नामयसमयलोकं समयया
पराख्या सादाख्या जयंम ति शिवतत्त्वेन मिलिता॥

भवेन्मूलाधारं तदुपरितनं चक्रमपि त-
द्द्वयं तामिस्राख्यं शशिकिरणसम्मेलनवशात्।
तदेतत्कौलानां प्रतिदिनमनुष्ठेयमुदितं
भवत्या वामाख्यं मतमपि परित्याज्यमुभयम्॥

अमीषां कौलानां भगवति भवेत्पूजनविधि-
स्तव स्वाधिष्ठाने तदनु च भवेन्मूलसदनम्।
अतो बाह्या पूजा भवति भगरूपेण च ततो
निषिद्धाचारोऽयं निगमविरहो निन्द्यचरितम्॥

सहस्रारं विन्दुर्भवति च ततो बैन्दवगृहम्
तदेतस्मात् ज्ञानं जगदिदमशेषं प्रकरणम्।

ततो मूलाधारद्वितयमभवत्तद्दशदलम्
सहस्राराज्जातं तदिति दशधा बिन्दुरभवत्॥

तदेतद् बिन्दोर्यद्दशकमभवत्तत् प्रकृतिकम्
दशारं सूर्यारं नृपदळमभून्नेत्रकमलम्।
रहस्यं कौलानां द्वितयमभवन्मूलसदनम्
तथाधिष्ठानं च प्रकृतिमथ सेवन्त इह ते॥

अतस्ते कौलाः स्युर्भगवति दृढप्राकृतजना
इति प्राहुः प्राज्ञाः कुलसमयमार्गद्वयविदुः।
महान्तः सेवन्ते सकलजननीं वैन्दवगृहे
शिवाकारां नित्यां अमृतझरीं बैन्दवकलाम्॥

This is an important distinction made between the Kula-system and the Samaya-system, although the background ideology is the same. The ideology relates to the psychic centres called 'chakras' in the human constitution. Situated along the conceptual backbone (meru-daṇḍa), the basal chakra is 'mūlādhāra' (the root-support or foundational centre), situated in the perineum or the seat of all pleasurable experience. It is dominated by desires, which are psychophysical. The next chakra is 'svādhishṭhāna', seated in the region of penis. The Kaulas attach importance to these two chakras, and their concept of Śakti relates essentially to the physiological needs and psychological urges. That is why their mode of worship is external (bāhya-pūjā), and their outlook is transactional (dṛḍha-prākṛta).

The Samayins, on the other hand, reject the value of these two (lower) chakras, and prescribe that worship of the Devī must be conducted only

at higher levels, viz., from maṇipūra to Sahasrāra. Worship at each level has its appropriate benefits: at manipūra effective orientation to the Devī by living in a realm close to the Devi's (sārshṭi); at anāhata residence in the same realm as the Devī (sālokya); at viśuddha proximity to the Devī (sāmīpya); and at ājñā obtainment of form similar to the Devī's (sārūpya). Worship at the ājñā-chakra brings about intent contemplation of the form of Devī, and assumption of the same form on the basis of 'bhramara-kīṭa-nyāya'. But the highest centre that the Samayins value is Sahasrāra (which is about four finger-breadths above the crown of the head), which is described as the 'citadel without support' (nirālaṁba-puri), viz. outside the psycho-physical constitution. It is here that the primal power (ādyā-śakti) dwells; and worship at this centre secures the highest bliss (parānanda).

The Samayins regard the two chakras at the bottom (mūlādhāra and svādhishṭhāna) as 'dark worlds' ('tāmisrākhyam'), because the role of knowledge (jñāna) is minimal here or altogether excluded. It is knowledge that becomes increasingly comprehensive and clear as one moves from maṇipūra to Sahasrāra. When psychic energy and spiritual knowledge become identical (sāmaya), Samaya is experienced as the union of Śiva and Śakti; Śiva becomes Kāmeśvara, and Kāmeśvarī becomes Śivā. The similarity of both form and name (rūpa-sāmya and nāma-sāmya) is an important consideration, because this similarity it is that makes Śiva samaya and Śakti samayā; and the two as equally important (sama-pradhāna).

The concept of Samaya involves identity in five distinct aspects:

(1) adhishṭhāna-sāmya; the identity of Śiva and Śakti as the foundation of phenomenal manifestation, at the cosmic level as well as at the individual level;

(2) anushṭhāna-sāmya: the identity of Śiva and Śakti as engaged in the creative process, in the unfoldment of the phenomena as well as of the spiritual potentiality in the individual;

(3) avasthā-sāmya: the identity of Śiva and Śakti in the condition that they assume in order to create (sṛshṭi), preserve (sthiti) and withdraw (saṁhāra) the phenomenal universe, and in order to conceal the reality from the individual consciousness (tirodhāna) and to bestow grace on the individual devotee and make for his liberation (anugraha). Śiva's 'tāṇḍava' (masuline dance) and Śakti's 'lāsya' (feminine dance) are in essence the same;

(4) rūpa-sāmya: the identity of the iconic and aniconic forms assumed by Śiva and Śakti for cosmic processes and individual bondage and emancipation and also the identity of forms in worship (as for instance liṅga for both); and,

(5) nāma-sāmya: the identity of the verbal characterizations of the two complementary and identical pricinciples at work, viz., Śiva and Śakti. Names like Śiva and Śivā, Tripura and Tripurā,

Kāmeśvara and Kāmeśvarī, Bhava and Bhavānī, Śaṁbhu and Śāṁbhavī, Rudra and Rudrāṇi, Sundara and Sundarī are illustrations.

Hence Kādi-vidyā (which is another term for Samayāchāra) is known as Śiva-vidyā. Dakshiṇā-mūrti is given as the seer (ṛshi) of this vidyā. The expression 'dakshiṇā' actually means a woman, the feminine principle which is competent to create, unfold and manifest; and when 'dakshiṇā' assumes a form, Dakshiṇā-mūrti as a variety of Śiva's līlā-mūrtis results: Dakshiṇā-mūrti as ardha-nārī. Kāmeśvara and Kāmeśvari are together regarded as the deities (devatā) for the Kādi-vidyā.

The Kaulas and the Vāmāchārins do not recognize this enduring and essential identity between Śiva and Śakti, although they do recognize the possibility of their ultimate identity. They do not subscribe to the five-fold aspects of identity, mentioned above. Śrī-chakra, the crystallization of the Samaya ideology, emphasizes the inseparability of Śiva and Śakti at any level of phenomenal or psychic manifestation. The persistent feature in this representation is the commingling of the Śiva-chakras and Śakti-chakras (see for details the author's *Śrī-chakra,* Sri Satguru Publications, Delhi, 1989).

It must be noted that Śrī-vidyā is closely associated with the lunar lore (chandra-jñāna) explained in the Śubhāgama-pañchaka (viz. the five saṁhitās). According to Lakshmīdhara the commentator on *Saundarya-laharī,* Śrī-chakra is identical with the moon's orb (chandra-maṇḍala). But there is a difference in the Samaya and Kaula understandings thereof. The Samayins locate the moon's orb in the head of the devotee, and identify

it with the thousand-petalled lotus (sahasrāra). The waxing and waning of the moon provide fifteen digits for the moon (chandra-kalā) and become responsible for the fifteen days of the lunar month (tithi). When in each fortnight beginning from the first day (pratipat), the moon 'comes out of the sun', ending with the fifteenth day, when all the digits 'come out' it is the bright fortnight. When all the digits return to the moon, it is the dark fortnight. The separation of the fifteen digits of the moon from the sun is 'full-moon' (paurṇamāsī), and the identification of all the moon's digits in the sun is 'new-moon' (amāvāsyā). The fifteen letters of the Śrī-vidyā mantra (pañcha-daśi) correspond to these fifteen digits.

The practitioners of Śrī-vidyā worship these digits as deities on each of the days of the fortnight. The digit-deities are called: (1) Tripura-sundarī, (2) Kāmeśvarī, (3) Bhaga-mālinī, (4) Nitya-klinnā, (5) Bheruṇḍā, (6) Vahni-vāsinī, (7) Vajreśvarī or Mahāvidyā, (8) Raudrī, (9) Tvaritā, (10) Kula-sundarī, (11) Nīla-patākā, (12) Vijayā, (13) Sarva-maṅgalā, (14) Jvālā, (15) Mālinī. These digit-deities (called tithi-nityās) are identified with the several aspects of Śrī-vidyā.

In Gauḍāpada's *Subhagodaya,* the fifteen deities are described as so the phases of the moon: (1) Darśā, (2) Dṛshṭā (3) Darśatā, (4) Viśva-rupā, (5) Sudarśnā, (6-7) Āpyāya-mānā, (8) Apyāya, (9) Sūnṛtā, (10) Irā, (11) Āpūrya-māṇā, (12-13) Āpurya-māṇā pūrayantī, (14) Pūrṇā (15) Paurṇamāsī (cf. Lakshmīdhara's comm. on *Saundarya-laharī,* 32). The samayin outlook emphasizes the realization of the identity of these nityā-deities with Śrī-chakra, as prescribed in the Chandra-kalā-jñāna of 'Bhairava-yāmala'

('chakra-nityayor 'aikyam'), and also the identity of these deities with the lunar digits ('nityā-pratipadādi kalayor aikyam').

The moon as contained in the ājñā-centre is said to have fifteen digits (kalās), but in all of them the sixteenth digit which is in sahasrāra is reflected. But moon as Śrī chakra is one kalā only, and this is the supreme kaḷā.

> आज्ञाचक्रगतचन्द्रे पञ्चदशकलाः षोडश्याः कलायाः
> प्रतिफलनं च। श्रीचक्ररूपचन्द्रबिम्बे एकैव कला,
> सा परमा कला।

(Lakshmī-dhara on *Saundarya-laharī,* 32).

The Kaulas worship the digit-deity that is specific to a particular lunar day (tithi) of the fortnight. But the samayins worship all the fifteen digit-deities every lunar day, as all the digits are comprehenced in the moon which is the sixteenth digit (shoḍaśī-kalā or Śrī). It is to this great constant (mahā-nityā) the other digit-deities owe their existence and function.

> कौलमते चन्द्रकलात्मकानां षोडशनित्यानां प्रतिदिनमेकैकस्यैव
> तिथिनित्यायाः पूजनं विहितं, समयमते तु षोडशकलायाः पञ्च
> दशकलास्वन्तर्भावात् बैन्दवस्थाने पञ्चदशकलानां महा-
> नित्याकलायां अन्तर्भावसम्भवाच्च प्रत्यहं पञ्चदशनित्यानामाराधनं
> विहितम्॥

(*Śrī-chakra-vilasana,* p.225).

The lunar digits that are observable in a fortnight as the moon waxes or wanes are of course fifteen; the sixteenth digit is not similarly observable.

But the sixteenth digit (shoḍaśī-kalā) is imagined by the Samayins as the source of all the fifteen digits (sarva-kalā-bīja-rūpa), and hence consists of all the digits. But it is extremely subtle (sūkshma) and unmanifest (avyakta). From an external standpoint, there are only fifteen digits, but for an inner vision there is the sixteenth digit, which is more important than all the fifteen; there is no waxing or waning for this, for it is transcendental.

Vīra-rāghava's *Śrī-vidyā-mantra-bhāshya* provides this explanation:

कथं चन्द्रस्य षोडशकलामयत्वेन षोडशाक्षरत्वमिति वक्तुं
युक्तमिति चेन्नैष दोषः। यद्यपि चन्द्रस्य कलाः षोडशैव
तथापि प्रतिपदादि तिथिरूपाः पञ्चदशकला एव शुक्लकृष्णपक्षयोः
वृद्धिक्षयरूपेण सर्वैः सम्प्रदृश्यते, नैव षौडशी कला दृश्यते।
न च षोडशी कलैव नेति शक्यं, षोडश्याः कलायाः अभाव
अमान्ते चन्द्रस्यैव नाशप्रसंगात्। तस्माद्यथा चन्द्रस्य षोडशी
कला सर्वकलाबीजरूपा क्षयवृद्धिरहिता सर्वकलामयी सादाख्या
परा कला सूक्ष्मा पञ्चदशतिथिरूपकलास्वेवान्तर्भूता॥

(*Trikāṇḍa-sārārtha-bodhānī,* Madras, 1960, pp.41-42)

This text (p.41) also explains that the two versions of Śrī-vidyā, pañchadaśī (fifteen-lettered mantra) and shoḍaśī (having Śrīm as the sixteenth letter) are essentially the same. What is apparent as fifteen-lettered is in actuality sixteen-lettered. The last division of the mantra, 'Sa-kalā' refers indeed to the presence of all the digits of the moon.

अन्त्य खण्डे सश्चन्द्रः, सकारस्य चन्द्रबीजत्वात्।
तस्य कलाः षोडश। ता एव कलाः षोडशाक्षराणीति क्लिष्टरूपके
यस्याः सा सकला। सा च ह्रीं विद्या च षोडशाक्षरी विद्येत्यर्थ॥

Lakshmīdhara's commentary on *Saundarya-laharī* also says that the three divisions of the fifteen-lettered mantra imply a fourth division (turīya-khaṇḍa), where Kāmakalā as the transcendental reality reigns, unmanifest but essential.

तुरीयस्वरूपा कामकला, सूक्ष्मरूपेण विराजते।
सैषा षोडशी विद्या पञ्चदशाक्षरीति।

The Samayins regard the number of letters in the Śrī-vidyā-mantra beginning with 'ka' (hence kādi) as sixteen, for the letter 'Sa' in the third and last division symbolizes moon ('sa-varṇasya soma-vāchitvāt shoḍaśa-kalā-mayah'); the letter 'sa' is given in the tāntrik lexicons as the seed of moon ('sa'ś chandra-bījah'). Moon is located in the centre of the thousand-petalled lotus (or the sahasrāra) on the head of the human being. It is therefore that the Samaya worship of the Mahā-nityā (the sixteenth digit, which covers all the fifteen) is conducted at the Sahasrāra centre.

Sanatkumāra-saṁhitā, included in the 'Śubhāgama-pañchaka' of the Samayins explains this detail, with reference to Kuṇḍalinī. There are two paths, deva-yāna (the path of the gods) and pitṛ-yāna (the path of the ancestral spirits), and they are presided over by sun and moon respectively. The paths are microcosmically represented by the two vital channels piṅgalā and iḍā (right and left). The sun courses through piṅgalā during day time, and the moon courses through iḍā during night. The moon as he courses through the left channel, sprinkles life-giving nectar (amṛta) over the seventy-two thousand arteries (nāḍis); but when the sun moves along the right

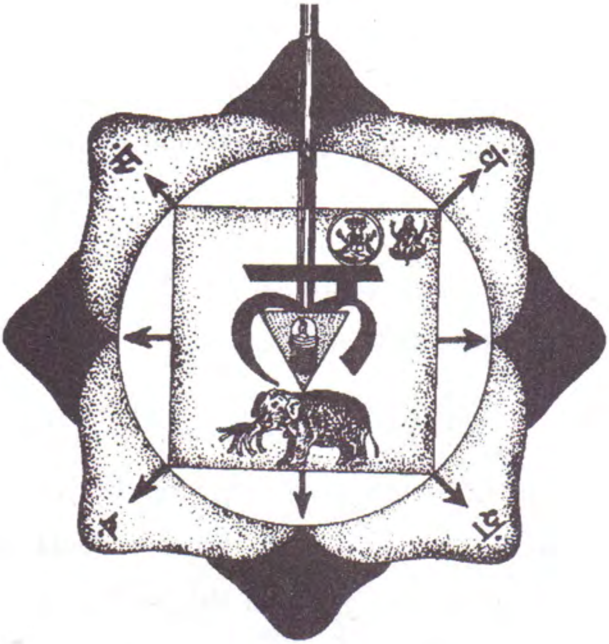

Mūlādhāra Chakra

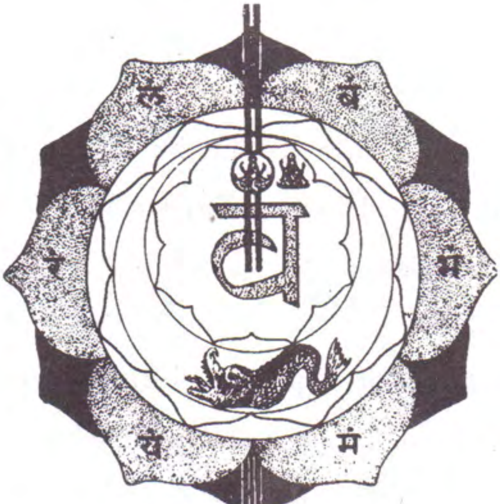

Svādhisṭhāna Chakra

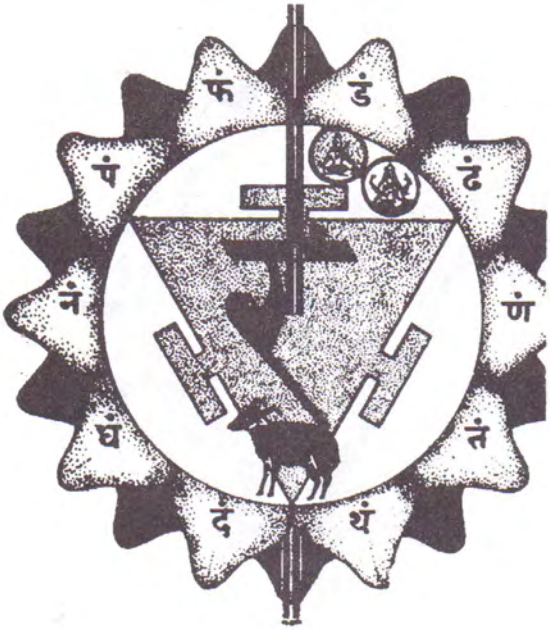

Maṇipūra Chakra

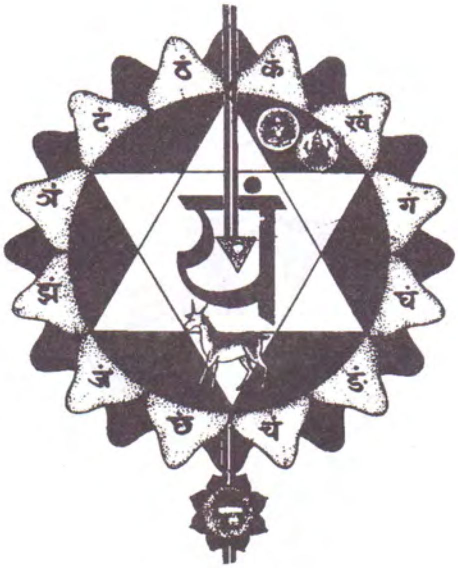

Anāhata Chakra

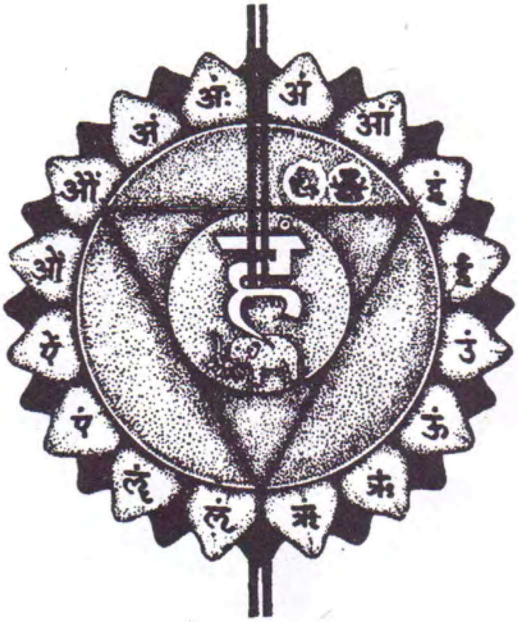

Viśuddha Chakra

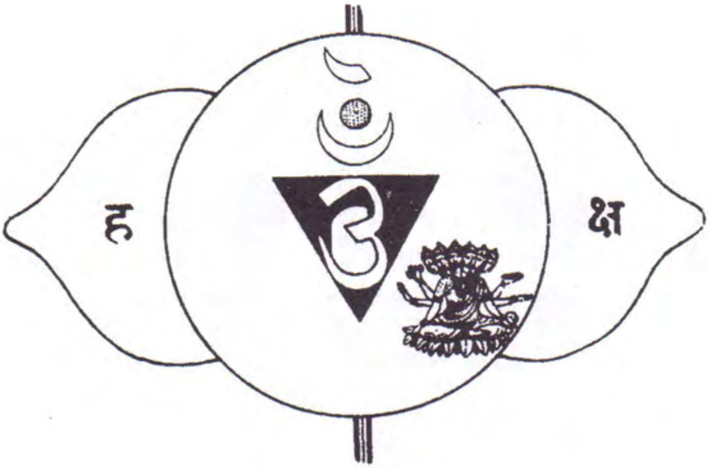

Ājñā Chakra

channel, he dries up the nectar. When the sun and the moon meet in the 'basal pit' (ādhāra-kuṇḍa, viz. mūlādhāra), it is new-moon (amāvāsyā). All the lunar digits of the dark fortnight emerge from this source. The Kuṇḍalinī is said to sleep in the 'basal pit' during the dark half of the month.

In the Samaya tradition, the yogic practices help to arrest the sun and the moon in their coursing along the two vital channels, preventing them from sprinkling the nectar and drying them up. When this happens, the fire in the svādhishṭhāna centre is set ablaze by the prāṇa-wind, and dries up the nectar that is stored in the 'basal-pit' (viz. mūlādhāra). Thus starved, the Kuṇḍalini wakes up and rises through the central channel (sushmṇā); piercing through the three 'knots', it enters into the thousand-petalled lotus on the crown of the head (viz., Sahasrāra) and bites the moon that is located in the center of this lotus. The nectar that oozes out of the bitten moon floods the lunar orb that is situated on top of the ājñā centre (between the eye-brows). The entire constitution is then flooded by the flow of nectar.

The lunar orb that is situated on top of the ājñā centre consists of the fifteen digits of the moon (pañchadaśa-kalāh or nityāh). This is the moon that normally functions. But the moon located in the sahasrāra centre is an aspect of pure, undifferentiated consciousness (chit-kalā); it is also supreme bliss (ānanda-rūpa), the very self. This is the moon that the Samaya worship visualizes, the moon that supports, comprehends but transcends the moon of fifteen digits.

In the Samaya reckoning the 'basal pit' (mūlādhāra) is the realm of dense darkness (andha-tāmisra). Svādhishṭhāna is the realm of darkness (tāmisra); maṇipūra is a realm of mixed light and darkness. The bright realm begins at 'anāhata' (the heart-region), which is described as the world of light (jyotir-loka); it is said to grow out of the moon. The 'viśuddha' centre is the realm of the moon (chandra-loka). But in anāhata and viśuddha centres, the sun also shines, and hence moonlight is not perceived. The ājñā centre, as said above, is the seat of the lunar orb (chandra-maṇḍala), consisting of fifteen digits. The moonlight here waxes and wanes; it is changing and unsteady.

The sahasrāra, however, is the world of bright moon-light (jyotsnā-loka), and the moon here is full of all the digits, which are unchanging, without waxing or waning. It is this that is really Śrī-chakra. The samayins therefore worship Devī only at the sahasrāra centre.

Further, the Samaya-vidyā or Kādi as the seat of Tripurā, is at the Sahasrāra, transcending the six chakras and comprehending the deities of those centres. *Dhenu-tantra* says

आसनं त्रिपुरादेव्याः ककारः पंचदैवतम्॥

Mūlādhāra (earth) has Gaṇesa as its presiding deity; Svādhishṭhāna (fire) has Brahmā; Maṇipūra (water) has Vishṇu; Anāhata (air) has Rudra; Viśuddha (ākāśa) has jīva; and Ājñā (manas) has Īśvara. The enumeration

of five deities excludes jīva (the individual soul). *Śiva-yoga-dīpikā* explains the nature and significance of these five deities.

परमात्मा परंब्रह्मा कश्चिद्देवोऽस्मि चिच्छिवः।
तस्मादुच्यते शक्तिः शान्त्यतीता कलात्मिका॥

अप्रतर्क्यगुणोपेता जृम्भते सा शिवाज्ञया।
सा शक्तिः पञ्चधा भिन्ना भवति ब्रह्मरूपिणी॥

पंचभूतात्मिका नित्या तस्या आसीदिदं जगत्।
आदौ व्योम्नि स्थिता भाति साक्षादेव सदाशिवः॥

सदाशिवादीश्वरोऽपि सम्भूतः पवने स्थितः।
ईश्वरादभवद्रुद्रो वह्निसंस्थः प्रतापवान्॥

रुद्राद् विष्णुर्महातेजा वारितत्त्वे व्यवस्थितः।
विष्णुरूपोत्थितो ब्रह्मा पृथ्वीतत्त्वे व्यवस्थितः॥

एवं पराशक्तिजाताः विश्वपाः पञ्चमूर्तयः।
निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिस्तथैव च।
शान्त्यतीतकलेत्येताः स्थिताः ब्रह्मादि मूर्तिषु॥

The reality in the sahasrāra centre is the Brahman, the supreme consciousness (chit), Śiva; and from Siva sprang forth Śakti, identified with the transcendental aspect, śāntyatīka-kalā. It is this unfathomable Śakti who is of the same nature as Brahma ('brahma-rūpiṇī', cf. *Sūta-saṁhitā,* 'tvam para-brahma-mahishī'), that divides itself five-fold. *Śāradā-tilaka-tantra* calls the primal reality Parameśvara (or Sakala, Sacchidānanda-vibhava), the

supreme and transcendental power. Manifestation of this power, characterized by the power to will, is the emergence of Śakti, as oil from the oil-seeds. *Vāyavīya-saṁhitā* says:

शिवेच्छया परा शक्तिः शिवतत्त्वैरकतां गता।
ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं तिलादिव॥

It is a spontaneous unfoldment. From Śakti flashes forth the creative impulse, technically known as 'nāda' (sound), which is supreme (parā) and productive (mahā-nāda).

It is this mahā-nāda (or śabda-brahma) that occurs as Kulakuṇḍalinī in the living beings. This nāda (supreme creative urge manifests itself in a three-fold division: bindu, nāda and bīja (the primary triangle). Bindu is Śiva, bīja is Śakti and nāda is their union.

बिन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः॥

We also read in *Prayoga-sāra:*

बिन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्त्यात्मकं स्मृतम्।
तयोर्योगे भवेन्नादस्तेभ्यो जातास्त्रिशक्तयः॥

From bindu emerged Raudrī, from bīja Vāmā and from nāda Jyeshṭhā, representing the power of will (icchhā-śakti), the power of knowledge (jñāna-śakti) and the power of action (kriyā-śakti). And these powers in turn gave rise to Rudra, Vishṇu and Brahmā. The one śakti is known as Brahmā while

creating, Vishṇu while preserving, and Rudra while withdrawing. According to *Śiva-yoga-dipikā,*

सृष्टिकर्त्री ब्रह्मरूपा गोप्त्री गोविन्दरूपिणी।
संहारिणी रुद्ररूपा....

Goraksha-saṁhitā also speaks of this triad:

इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी।
त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति॥

In the Samaya system, all this is accepted, but the primal reality, Brahman, is called Sadāsiva; it is the bindu. The next emergent reality is nāda, which is Parā-śakti ('nāda-pada-vāchyāparā-śaktihi'):

नारायणी नादरूपा नामरूपविवर्जिता।

The triangle in Śrī-vidyā is in actuality a figure with three points or bindus represents Sūrya (sun), Soma (moon) and Agni (fire). Devī transformed herself at the beginning of creation into three Bindus, and the points developed into the triangle:

बिन्दुसर्गात्मना देवि त्रिबिन्दुत्वं समागतम्।
सूर्याग्निषोमरूपं तद्यदोच्छूनात्मकं भवेत्

(*Paramānanda-tantra,* 11,35)

बिन्दुत्रयं परिणतं त्रिकोणाकारतां गतम्।

(*Tripurā-rahasya*)

One bindu, represented by the first letter of alphabet 'a' (anusvāra) brought into being a mixed bindu, the powers of knowledge (jñāna) and action (kriyā) constituting the divine will (icchhā) coming together. This is Sūryā. The last letter of the alphabet 'ha' (visarga) took the form of two bindus, each of which was mixed like the first bindu. This paid represents fire and moon (agnī-shoma-rūpam); knowledge here is the experiencing soul and action the experienced world. Agni represents prakāśa, Śiva, samhāra and jñāna, while Soma represents vimarśā, Śakti, Sṛshṭi and Kriyā. The former bindu is red in colour, and the latter white.

The process of creation put the bindu representing the divine will (viz. Sūrya); on top; and below it the other two bindus (Agni and Soma) were arranged horizontally (tiryak). This is the descent of the brahman into the phenomenal context; it is poetically seen as the self-expression of the Devī, because the two letters 'a' and 'ham' coming together signifies 'I' ('aham iti svarūpa-sphuraṇam').

Developing out of these three bindus, is the triangle with its apex below, suggesting inclination to create ('bindu-trayocchhūna-bhāvena pariṇatam trikoṇam, sṛshṭyunmukhatvena adho-mukham).

The arrangement of the three bindus on top of the inverted triangle is visualized as the concrete iconic representation of Devi; the three bindus suggest three limbs (avayava-trayātmaka). The bindu on top is the face

(mukha), and the two bindus below it are the breasts (kucha-yugmam). The breasts are creative devices:

तुर्यस्वरमयं चैतद्देवताविग्रहात्मकम्।
बिन्दुर्मुखात्मकः सर्गः कुचयुग्मं भवेच्छिवे॥

(*Parānanda-tantra,* 11,37)

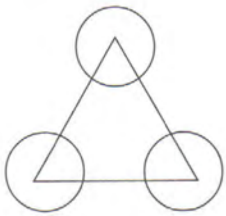

And the bindu on top is called Kāma, while the pair of bindus below it is kalā;. The group is Kāmakalā: the divine will expressing itself in creation, preservation and destruction. And this is said to be ever present in the core of the entire creation.

तदेव सर्वजगतां हृदये परिनिष्ठितम्।

(ibid, 11,37)

The triangle below this group is technically known as 'saparārdha': Śakti the half of Śiva, who is symbolized by the letter 'ha' which comes after the letter 'sa' (sasya parah ha-kārah, sivah, tasyārdham śaktih'). The inverted triangle also suggests the female generative organ (yoni). *Vāmakeśvara-tantra* says:

बिन्दुं संकल्प्य वक्त्रं तु तदधःस्थं कुचद्वयम्॥
तदधः सपरार्धं तु चिन्तयेत्तदधोमुखम्॥

Another text *(Chidvilāsa)* identifies the inverted triangle with kundalinī:

कामपूर्ध्वगतबिन्दुराननं भानुरेष तदधोगतौ स्तनौ।
चित्रभानुशशिनं कला योनिरत्र सपरार्धकुण्डली॥

There is another explanation that the bindu on top is Sun, and the pair of bindus below it represents moon (right) and fire (left). The top dot is the undifferentiated, unmanifest and transcendental brahman, as the creator, while the dots below stands for Vishṇu the preserver and Rudra the destroyer.

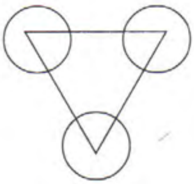

The inverted triangle below these two dots is the bīja (source), and is likened to Devi's generative organ (bhaga, yoni), with Śiva as the male sperm (bindu)

त्रिकोणरूपिणी शक्तिः बिन्दुरूपः शिवः स्मृतः।

(Chandra-jñāna-vidyā)

This triangle in its inverted form is in actuality the Sanskrit letter ए, the nucleus of the Vāgbhava-bīja, representing the gross form of Devī.

There is also the conception of two aspects of Devī: the gross and the subtle, the former represented as e-kāra and the latter the bindu.

स्थूलसूक्ष्माविमौ देवि भागावेकारबैन्दवौ।

The gross aspect is the physical body of desires and their fulfilment, symbolized by the 'mūlādhāra' (yoni), whereas the subtle aspect is symbolized by the 'sahasrāra' (bindu, baindava-sthāna). The Kaulas worship the Devī at the 'mulādhāra', and the Samayins focus their attention on the 'sahasrāra'.

Further, worship at the physical basis of Devi (bhūtākāśa) involves naturally acts which are concrete: external rituals and stylized conduct. That is why the Kaulas are given to bahir-yāga. Worship at the level of 'chittākāśa' and 'chid-ākāśa' (the planes of thoughts and consciousness) do not require these gross acts: it necessitates only mental culture and symbolic commitments, known generally as antar-yāga or bhāvanā. The prescriptions found in *Bhāvanopanishad* are excellent illustrations of this outlook.

The gross aspect excludes the subtle, but the subtle aspect not only includes the gross aspect but transforms it by transcendance. Even when the body is regarded as three-fold, (tripura) viz. gross (sthūla), subtle (sūkshma) and causal (kāraṇa), the Devī as Tripurā pervades, illumines and energizes all three levels, but abides only in the plane of pure consciousness (chidākāśa) as Brahman, devoid of gender, form or attribute.

सर्वस्थूलसूक्ष्मकारणशरीरेषु सर्वान्तर्यामित्वेन प्रकाशमाना
शुद्धचिदाकाशरूपा परब्रह्मस्वरूपा त्रिपुरा।

The Samaya approach is distinguished by its attention to the proper understanding of the three 'secrets': (1) the chakra as corresponding with

the cosmic structure as well as the individual constitution (chakra-rahasya), (2) the mantra of fifteen letters (pañchadaśī) as not only symbolizing the chakra but emphasizing the one spirit behind the multiplicity as the sixteenth letter (shoḍaśī) pervading and supporting all (mantra-rahasya), and (3) worship as symbolic unfoldment (pūjā-rahasya).

It is the unravelling of these three secrets that constitutes Mahā-tripurā, symbolized by the mystic letter 'hrīm'. The initial vocable 'ha' stands for the gross body, the second vocable 'ra' is subtle body, and the third vocable 'ī' refers to the causal body. The 'ma-kāra' at the end which coalesces all the three, not only spreading through them all but transcending it, is pure consciousness, witness of all phenomenal manifestaitons. Her seat is the centre of ones being, technically known as 'heart', where she is represented as the streak of basic awareness ('asyāh nyāsa-sthānam tu hṛdayam; sā hṛdayāgāra-vāsinī hṛī-lekhā'):

> ह्रीं सर्वलोकसाक्षिणी महात्रिपुरसुन्दरी
> त्रिपुराणां स्थूलसूक्ष्मकारणदेहानां मातीति। सैव पुरत्रयं
> शरीरत्रयं व्याप्य बहिरन्तरवभासयन्ती.... महात्रिपुर
> सुन्दरी वै प्रत्यक् चितिः।

Devī as the inner awareness is regarded as approachable through props (sādhāra) and without props (nirādhāra). The former approach is again two-fold: props which are physical and external (bāhya) and props which are mental and internal (āntara). External props include not only sun, moon, fire, light, and icon, but also the mūlādhāra and svādhishṭhāna centres.

Internal props are of the nature of thoughts, mantras and the higher centres (maṇipūra to ājñā). The approach which is devoid of props is through pure consciousness ('nirāhdārā tu saṁvit'), understanding that ones real nature is nothing other than consciousness ('saṁvid evahām', 'chidevāham' iti chintanam'). This is the ideal of the Samaya practitioners.

Tripura-sundarī-mānasa-pūjā-stotra has a verse (117) which sums up the Samaya approach:

यस्त्वां पश्यति पार्वति प्रतिदिनं ध्यानेन तेजोमयीम्
मन्ये सुन्दरि तत्त्वमेतदखिलं वेदेषु निष्ठां गतम्।
यस्तस्मिन्समये तवार्चनविधावानन्दसान्द्राशयो
यातोऽहं तदभिन्नतां परशिवे सोऽयं प्रसादस्तव॥

By contemplating upon the bright Devī (as all-illumining awareness) everyday, one gets an intuitive understanding of the truth which the Vedic lore drives at. And in the Samaya mode of worship (the expression 'tasmin samaye' in the verse has a double meaning), one obtains pure and perfect bliss, and becomes one with what he is contemplating upon, viz. the supreme reality (para-śiva). This indeed is the grace of Devī.

The samaya insistence on worship at the Sahasrāra centre (baindava-sthāna) is because of the absolute indistinguishability of Śiva and Śakti: there can be no Śakti without Śiva, nor Śiva without Śakti. The two are like moon and moonlight.

न शिवेन विना देवी देव्या च विना न शिवः।
एतयोरन्तरं नास्ति चन्द्रचन्द्रिकयोरिव॥

And Śiva is imagined as telling Śakti: "Thou art but my form, and not distinct from me: -

मम रूपाऽसि देवि त्वम्
न भेदोऽस्ति त्वया मया॥

Śrī-chakra is the main device employed by the adherents of Samaya-mārga, and worship of this diagram is done mainly on the basis of symbolisms and successive identifications. It is well-known that the lowest groups of devotees worship the actual generative organ of the female (pratyaksha-yoni) as Devī; the groups of devotees who are more highly evolved worship iconic representations of the goddess and take recourse to tāntrik methods of worship. The highest group, however, represents the goddess in linear diagrams (yantra) like Śri-chakra, emphasizing the resemblances (sāmya) and correspondances between the structure of the cosmos and the arrangement of lines in the diagram, between the various aspects of the psychophysical constitution of the devotee and the spatial arrangement of the diagram representing the goddess, and between the mantra and the yantra.

The source of Śrī-chakra ideology is traced to the Vedic tradition. Durvāsa says in his *Devī-mahimnah-stava* (28):

श्रीचक्रं श्रुतिमूलकोश इति ते संसारचक्रात्मकम्
विख्यातं तदधिष्ठिताक्षरशिवज्योतिर्ज्योतिर्मयं सर्वतः।
एतन्मन्त्रमयात्मिकाभिररुणं श्रीसुन्दरीभिर्वृतम्।
मध्ये बैन्दवसिंहपीठललिते त्वं ब्रह्मविद्या शिवे॥

We have in *Aruṇopanishat* a passage which is highly suggestive of the structure of Śrī-chakra. The context is the discussion that the sages are engaged in, concerning the supreme reality by attending withh devotion to which all prosperity is obtained.

> इमानुकं भुवनासीषधे नु। इन्द्रश्च विश्वे च देवाः।
> यज्ञं च नस्तत्वं च प्रजां च आदित्यैरिन्द्रः सह सीषधा तु।
> आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिः। अस्माकं भूत्वविता तनूनाम्।
> आप्लवस्व प्लप्लवस्व। आण्डी भवजमाहुः। सुखदां दुःखनिधनाम्।
> प्रतिमुश्च स्वस्वां पुरम्। मरीचयःस्वायंभुवाः। ये शरीराण्यकल्पयन्।
> ते ते देहं कल्पयन्तु। मा च ते ख्या स्मतीरिषत्। अष्टचक्र नवद्वारा॥

The eight chakras (enclosures) mentioned here are:

(1) tri-koṇa (the primary triangle)

(2) ashṭa-koṇa (eight-sided figure)

(3) daśa-koṇa (ten-sided figure)

(4) chaturdaśa-koṇa (fourteen-sided figure)

(5) ashṭa-patra (lotus with eight petals)

(6) shoḍaśa-patra (lotus with eight petals)

(7) tri-valaya (three concentric circles)

(8) bhūpura-traya (enclosing square with three ramparts).

The nine dvāras (doors) mentioned here are:

(1) bhūpura (enclosing square)

(2) shoḍaśa-dala-padma (sixteen-petalled lotus)

(3) ashṭa-dala padma (eight-petalled lotus)

(4) chatur-daśāra (fourteen-sided figure)

(5) bahirdaśāra (outer ten-sided figure)

(6) antar-daśāra (inner ten-sided figure)

(7) ashṭa-koṇa (eight-angled figure)

(8) trikoṇa (triangle)

(9) bindu (central point)

It may be seen that the enumeration of eight chakras begins with the central area and moves on outward to the periphery; and the innermost triangle includes the bindu, which is Devī's sanctum. The counting of nine dvāras (literally 'doors' but in effect 'enclosures') starts from the exterior and moves inward; and the bindu is differentiated from the trikoṇa (triangle).

Bindu is identified with Śiva and trikoṇa with Śakti; the inseparability of the two is referred to as 'ādi-dvandva' (the primaeval pair). The chakra-scheme takes into account the unfoldment of this 'ādi-dvandva' (Śiva-Śakti) as the phenomenal existence, or evolution (sṛshṭi). Actually, however, this is a descent from the original state of Śiva-Śakti to the mundane level. Hence it is called 'avarohaṇa-krama'. The dvāra-scheme, on the other hand, stresses the withdrawal of the phenomenal universe into the 'ādi-dvandva' (saṁhāra). This means the ascent of the devotee to the highest spiritual realization, hence called 'ārohaṇa-krama'. Descent is successive empirical involvement on the part of Godhead, while ascent is gradual transcendance on the part of the soul.

The Bindu calleed Sarvānanda-maya (or all bliss) represents the transcendental power (parā-śakti) and absolute harmony between Śiva and Śakti (sāmarasya). This is what the Vedāntins designate as Brahman. Owing to the play of the power of will (icchhā), there comes about a formal and apparent differentiation of Śakti from Śiva, expressed in the form of a triangle. Reminding ourselves of the nāda ideology, already referred to, if the Bindu represents the 'parā-nāda', the triangle represents the unfoldment of the Bindu (bindu-vikasana) in the second stage known as 'paśyantī'. The enclosure next to this, viz. eight-sided figure (ashṭa-koṇa-chakra), is the 'madhyamā' or third stage of development. The rest of Śrī-chakra illustrates the final and phenomenal stage of 'Vaikharī', or completely manifest and articulated sound in terms of the fifty letters of the alphabet. The letters of the alphabet are called 'mātṛkas' or ultimate sources of all transaction and all existence. The sixteen vowels (from अ) constitute the lunar sphere (chandra-maṇḍala), the twenty-four consonants (from क to भ) the solar sphere (saura-maṇḍala), and the remaining ten consonants (from म to क्ष) the sphere of fire (agni-maṇḍala). Thus we have tripartite divisions known as tri-kūṭa, tri-khaṇḍa and tri-maṇḍala.

The Bindu, the central point, is regarded as a sphere (maṇḍala) in its own right; but owing to the absolute identity of Śiva and Śakti here there is non-involvement with the phenomena. The triangle which is an unfoldment of this point becomes the practical and primary object of spiritual endeavour called Sarva-siddhi-prada (the sphere of fulfilment of all aspirations), it is described as Prakṛti (mother-nature), composed of three

guṇas (the fundamental fabrics of existence): sattva, rajas and tamas. This also signifies the primordial pair (ādi-dvandva), as said earlier, because there can be no creation unless Śakti is differentiated from Śiva. Gauḍapāda's *Subhagodaya-stava* says:

परोऽपि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किञ्चन।
शक्तः स्यात् परमेशानि शक्त्या युक्तो भवेद्यदि॥

The transcendental becomes transactional only through the involvement of energy.

The triangle represents three pairs, reflecting the primordial pair (ādi-dvandva) which the Bindu is. The triangle has three bindus in its own structure: (1) the point on the northern corner of the triangle is technically known as Jālandhara-pīṭha, presided over by the Śiva-Śakti pair Kāmeśi and Ūrdhva-nātha, and responsible for the divine pair Umā (Śakti) and Maheśvara (Śiva); (2) the point on the sourthern corner is Pūrṇāgiri-pīṭha, presided over by Vajreśvarī (Śakti) and Shashṭīśa-nātha (Śiva), ạnd responsible for Lakshmī (Śakti) and Nārāyaṇa (Śiva); and (3) the point on the other corner (svāgra-koṇastha) is Kāma-giri-pīṭha, presided over by Bhagamālinī (Śakti) and Mitreśa-nātha (Śiva) and responsible for Sarasvatī (Śakti) and Brahmā (Śiva).

The three corners also symbolize the sattva-guṇa (as avyakta or unmanifest), the rajo-guṇa (as mahatattva or individual consciouness), and the tamo-guṇa (as ahaṁkāra-tattva or egosense). In the Samaya ideology,

the sattva-guṇa is explained as the energy that covers and conceals (āvaraṇa-śakti), while the other two guṇas are the energies that project the world of multiplicity (vikshepa-śakti). The following extract from *Paiṅgalopanishat* will make this point clear:

गुणसाम्याऽनिर्वाच्या मूलप्रकृतिरासीत्।

(१) तत्प्रतिबिम्बितं यत्तत्साक्षिचैतन्यमासीत् सा पुनर्विकृतिं प्राप्य सत्त्वोद्रिक्ताऽव्यक्ताख्याऽवरणशक्तिरासीत्। तत्प्रतिबिम्बितं यत्तदीश्वरचैतन्यमासीत्। सः स्वाधीनमायः सर्वतः सृष्टिस्थितिलयानां आदिकर्ता यगद्कुररूपो भवति। तस्मिन्विलीनं सकलं जगदाविर्भावयति प्राणिकलर्मवशादेष पटो यद्वत्प्रसारितः, प्राणिकर्मक्षयात्पुनस्तिरोभावयति। तस्मिन्नेवाखिलं विश्वं संकोचितपटवद्वर्तते॥

(२) ईशाधिष्ठितावरणशक्तितो रजोद्रिक्ता महदाख्या विक्षेपशक्तिरासीत्। तत्प्रतिबिम्बितं यत्तद् हिरण्यगर्भचैतन्यमासीत् स महत्तत्त्वाभिमानी स्पष्टा स्पष्टवपुर्भवति।

(३) हिरण्यगर्भाधिष्ठिति विक्षेपशक्तितस्तमोद्रिक्ताऽऽहंकाराभिधा स्थूलशक्तिरासित्। तत्प्रतिबिम्बितं यत्तद्विराट् चैतन्यमासीत् स तदभिमानी स्पष्टवपुस्वर्थस्थूलपालको विष्णुः प्रधानपुरुषोऽभवत्॥

From primordial nature (mūla-prakṛti), which is perfect equilibrium of all the three guṇas and altogether inscrutable, springs forth avyakta (unmanifest nature), owing to the preponderant influence of sattva-guṇa, and this is the power to conceal (āvaraṇa-śakti). Reflected in it was the reflected pure consciousness styled as Īśvara (lord), the seed of the manifest universe; he it was that first brought about the processes of creation,

preservation and dissolution, taking possession of the primordial and obscure capacity to unfold variety (māyā). Concealed within him is the entire universe; it becomes manifest by the actions of the beings, even as a cloth is spread out, and it gets dissolved in it when actions of beings cease, even as the cloth is folded up.

From the power to conceal, presided over by Īśvara, emanates individual consciousness (mahat, incipient awareness, which is undifferentiated although individuated), by the excessive play of rajas, and this is the power to project and spread out (vishepa-śakti). Reflected in it was the creative consciousness, known as Hiraṇya-garbha, whose form consisted of things that were manifest and things that were not.

From the power to project, presided over by Hiraṇya-garbha, proceeds the awareness of self-identity (aham-kāra, I-ness, ego), owing to the prevalence of tamas. This gross power, the consciousness that shines forth in the form all things. Reflected in it was Vishṇu, who preserves all gross things in the universe.

The passage explains that the three gods, Brahmā (creator), Vishṇu (preserver) and Rudra (destroyer) are actually expressions of the three guṇas (tamas, reajas and sattva respectively), which are in turn the aspects of Śakti represented as a triangle (trikoṇa-chakra). Durvāsa's *Śakti-mahimnah-stava* highlights the Samaya visualization of trikoṇa as the major seat of the goddess.

आदिक्षान्तसमस्तवर्णसुमणिप्रोते वितानप्रभे
ब्रह्मादि प्रतिमाभिकीलित षडाधाराब्जकक्षोन्नते।
ब्रह्माण्डाब्जमहासने जननि ते मूर्तिं भजे चिन्मयिं
सौषुम्णायत पीतपंकजमहामध्यत्रिकोणस्थिताम्॥

Devī is described here (verse 3) as seated in the centre of the triangle (baindava-sthāna), on a yellow lotus which is the top of the central vital chennal of our constitution (sushumṇā). The lotus symbolizes the entire universe. The Devī seated on it is of the nature of pure consciouness (chinmayī). Around the triangle is the six-sided figure in which Brahmā and all the gods are located. The seat has a parasol of fine pearls, which are the fifty letters of the alphabet, the stuff of which the universe is made

तत्ते मध्यम बीजमम्ब कलयाम्यादित्यवर्णं क्रिया-
ज्ञानेच्छाद्यमनन्तशक्तिविभवन्यक्तिं व्यनक्ति स्फुटम्।
उत्पत्तिस्थितिकल्पकल्पिततनुस्वात्मप्रभावेन यत्
काम्यं ब्रह्महरीश्वरादिविबुधैः कामं क्रियायोजितैः॥

This verse (numbered 8) describes the form of the goddess as composed principally of the powers of will (icchhā), gnosis (jñāna) and action (krīya). Her power of gnosis illumines the universe; her power of will brings about as a transformation of her own body the universe, preserves it and dissolves it again; and her power of action is bestowed upon Brahmā, Vishṇu and Rudra for the purposes of creating, preserving and dissolving.

आद्यैरग्निरवीन्दु बिम्बनिलयैरम्ब त्रिलिंगात्मभि -
र्मिश्रारक्तसितप्रभैरनुपमैर्रुष्मत्पदैस्तैस्त्रिभिः।

स्वात्मोत्पादितकाललोकनिगमावस्थामरादित्रयै-
रुद्भूतं त्रिपुरेति नाम कलयेद्यस्ते स धन्यो बुधः ॥

Here (verse 21) the significance of the triangle is explained. The name of the goddess is Tripurā, and the number three is important in approaching her. She is originally of the nature of sun, moon and fire; she is masculine, feminine and neuter; her form is red, white and mixture of the two. Her mantra has three letters (hrīm, klīm, sauh), and from the mantra have emerged the three segments of time (past, present, future), the three realms (earth, mid-region and the heavens), the three Vedas (Ṛg, Yajus and Sāma), the three states of existence (waking, dreaming and sleep), and the three divinities (Brahmā the creator, Vishṇu the preserver and Rudra the destroyer).

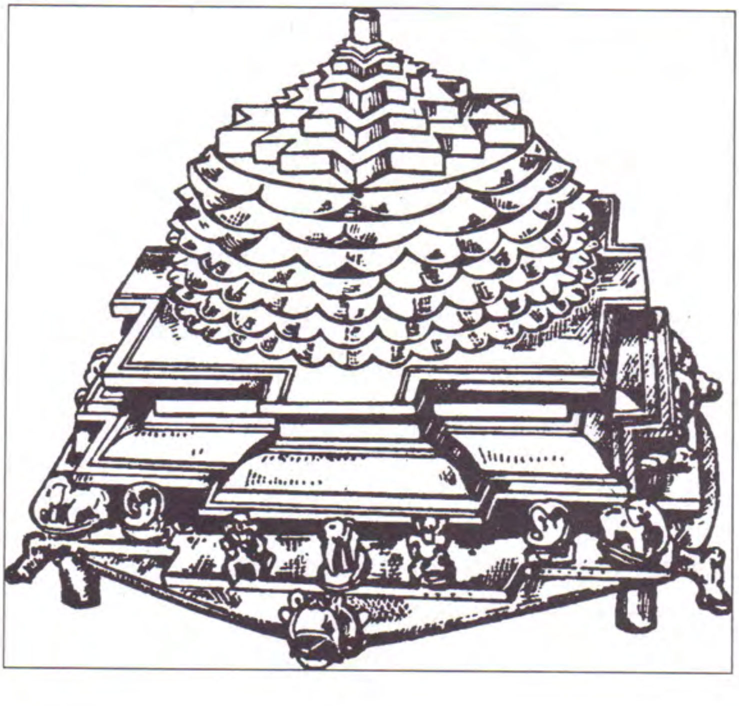

THE BASIS OF BHĀVANĀ

Bhāvanopanishat is an important text for the practice of antaryāga, which is dealt with as Prayoga or practice by Bhāskara-rāya.

Antaryāga (internal worship) is the central feature of the Samaya approach. It is disntiguished from bahiryāga (or external worship), consisting of the sixteen or more services (upachāras) conducted with the employment of material objects (like vessels, implements and articles for offering) and assumption of gestures (mudrās) in front of an icon. Bahir-yāga is the normal mode of worship in Tantra, prescribed for the unevolved devotees. It has as its objective mundane benefits, and its spiritual value is but minimal. The texts say that external worship is only a stepping stone, a preliminary procedure, and that one must go beyond it in due course. *Sanatkumāra-saṁhitā* prohibits the performance of external worship by those who have progressed into the inner circles of Tantra, and have given up the pursuit of material prosperity:

बाह्यपूजा न कर्तव्या कर्तव्या बाह्यजातिभिः।
सा क्षुद्रफलदा नृणां ऐहिकार्थैकसाधनात्॥

The same text takes another stand and proclaims that external worship would be useless unless it is preceded by internal worship, suggesting that external worship is also indicated.

अकृत्वां मानसं यागं न कुर्याद् बहिरर्चनम्।

Antaryāga in this view is not a question of eligibility but one of efficaciousness. There is a view that external worship is to be resorted to only until one gets wise and that it is but a means to that end. There is another view that external rites (irrespective of what they are) are an integral part of Vedic tradition and that they must under no circumstance be given up. Worship of god is regarded as a nitya-karma; not performing it would entail a sin known as 'pratyavāya'. The Saṁhitā quoted above seems to attempt at a reconciliation of the two views, however highlighting the superior value of internal worship.

But a distinction is made with regard to the external rites which are Vedic in character, and those which are not. In *Rudra-Yāmala,* for instance, we read:

कौलिकं कुर्वतः कर्म वैदिकं नाऽभिधीयते।
विरोधादुभयं नष्टं तस्मादेकपथा चरेत्॥

The Kaulika rites are mentioned here as antagonistic to the Vedic rites, and the devotee is exhorted to pursue one path, choosing between the Kaula and the Vedic. This becomes necessary because both of them, according to *Meru-tantra,* are characterized by desires and their fulfilments.

Meru-tantra makes a three-fold distinction with regard to religious devotions (upāsanā):

(1) Śuddha (pure): done by one who is a renunciant, who is devoid of ego, who has knowledge, and whose mind is composed; the actions are

performed at the mental level, and the rites are productive of complete benefits (saṁpūrṇa-phaladam). When the rites however are external and performed meticulously by a householder in seclusion and with devotion, they answer to the śuddha-rājasa type. Following Vāma-mārga but understanding the Kaula outlook, whatever is done is classed as śuddha-tāmasa, involving no ill-will against any other approach.

अहंकारविहीनं यन्मानसं ज्ञानपूर्वकम्।
स्वस्थचितेन यतिना कृतं तच्छुद्धमुच्यते॥

बाह्यपूजादिकं यच्च एकान्ते नियमेन च।
भक्त्या कृतं गृहस्थेन तच्छुद्धं राजसं मतम्॥

वाममार्गं समाश्रित्य कौलं धर्मं विचार्य च
अन्यधर्मस्य चाऽद्वेषात् कृतं शुद्धं तु तामसम्॥

(2) Miśra (mixed): done by a similar householder - devotee but under stress like poverty, illness, travel or imprisonment; the person who is eligible for external worship in this case has devotion but cannot perform all the rites meticulously. If however, he is intent on performing the rites but lacks faith or devotion, and performs the rites by begging help from others, out of fear of what people would say if he did not perform the religious devotions or out of fear of gods, then the upāsanā is miśra-rājasa. Whatever is done out of desires, following the Vedic tradition as well as the Vāma-mārga is miśra-tāmasa.

तादृशं चेद् गृहस्थेन निर्द्रव्येणाऽथ वा कृतम्।
रुग्णेन पथिकेनापि कारागृहगतेन वा।
भक्तितो वाऽपि तन्मिश्रं बाह्यपूजाधिकारतः॥

पूजार्थं याचायित्वा श्रद्धाभक्ती विहाय वा।
लोकभीत्या देवभीत्या यत्तद्राजसमिश्रितम्॥

कृतं यत्कामतः कर्म वैदिकं पारलौकिकम्।
वाममार्गं समाश्रित्य मिश्रितं तत्तु तामसम्॥

(3) Galita (defective) : done in a cursory and casual manner, with little effort, out of considerations like weather and at the instance of women and others. Whatever religious devotion is done for satisfying ones own desires, appetites and tastes, or for inflicting injury on others is miśra-tāmasa.

शीतादिभीत्यादविष्टसंक्षयादल्पकार्यतः।
स्त्र्योदेर्नियोगाद् गलितो गृहीतो मानसं मतम्॥

जिह्वालोभे यत् खानं पानं यत् कामतो रतम्।
अथवा मारणाद्यर्थं गलितं तत्तु तामसम्॥

(quoted in *Puraścharyāṇava,* ed. by Muralidhar Jha, Chowkhamba Sanskrit Pratishthana, Delhi, revised edition 1985, pp. 32-33).

The same text (op.cit.,pp. 36-37) makes three other classifications of religious observances which are significant:

I

(a) Uttama : Worship which is elaborately conducted, with all the necessary articles and implements ('yogopakaraṇaih kṛtsnaih kriyamāṇottamā matā');

(b) madhyama: Worship conducted with whatever articles etc., are available ('yathā-labdhair vinishpādya dravyaih pūjā tu madhyamā');

(c) adhama; worship performed with only flowers, leaves and water ('patra-pushpāṁbu-nishpādya pūjā chādhama-saṁjñakā').

II

(a) sāttvikī : worship done by the sages in perfect accord with the Vedic prescriptions, for the sake of salvation (vimukti-dā);

(b) rājasī : worship done by kings who are saintly and by learned folk, for obtaining happiness (sukha-pradā);

(c) tāmasī : worship done by people who are devoid of eligibility and who are foolish.

III

(a) sāttvikī : worship which is conducted purely in the mind (tasyām cha mānasau pūja-japau); and this is the best ('śreshṭhā tatra tu');

(b) rājasī : worship done according to the Dakshiṇa-mārga, with external services ('bāhyopacharaih pushpādyaih) in front of an icon ('pratimāyām prapūjanam');

(c) tāmasī : worship done for seat, altar etc. offering animals as sacrifices ('piṭhādau bali-dānatah')

The import is that worship must be done when possible in the prescribed manner, with all the necessary details, but the more important aspect of worship consists of mental processes (attitudes, devotion, understanding of the symbolism etc.) And if material objects are not to be had, the objects could be visualized; the entire sequence of worship may be enacted in the mind.

सर्वेषामपि वस्तूनामलाभे भावनैव हि।
निर्मलोदकेनैव पूजयेत् स्थिरमानसः॥

What is of paramount importance is steadiness of mind while worshipping, and this is facilitated by visualizations, projections and symbolic thoughts. The expression 'sattva' has mind as one of its meanings, and naturally sāttvika-worship is done only in mind, altogether independent of the external aids. This is undoubtedly the best form of worship, but it presupposes competence to exercise the mind in this direction.

Bṛhad-uttara-tantra prescribes that worship in the mind or antar-yāga must follow the prescriptions laid down for external worship, but the services are conducted not by the hands or with the physical articles but in thoughts and imagination. The deity must be installed and invoked in the centre of the heart-lotus and flowers, sandal-paste etc., are all offered in mind; the fire-oblations at the end also are also mentally performed.

हृत्पद्मकर्णिकामध्ये योगपीठोपरिस्थिताम्।
ध्यात्वा तां गन्धपुष्पाद्यैर्मानसैरुपचारकैः।
संपूज्य विधिवत् पश्चान्मानसं होममाचरेत्॥

Another text *(Śyāmā-rahasya)* suggests that making ones own mind the sacrificial ladle, all the sense-functions must ever be offered into the fire of consciouness at the basal centre, the fire being made bright by knowledge.

नाभिचैतन्यरूपादौ हविषा मनसा स्रुचा।
ज्ञानप्रदीपिते नित्यमक्षवृत्तीर्जुहोम्यहम्॥

Meru-tantra explains that one must visualize Kuṇḍalinī as the fire blazing forth in the square fire-pit at the mūlādhāra centre. It is the self-fire (ātmāgni) into which the sense-organs are poured as libation through the sushumṇā passage by the mind-ladle (sruk). Sacrificed thus are merit, demerit, thoughts, imaginations, virtue, vice and all things by the other sacrificial ladle (sruva) known as 'uplifted mind' (un-manī) held in the hands called light and void. After performing prāṇāyāma, one contemplates on himself as pure consciousness, independent of all props and conditionings.

मूलाधारे चतुष्कोणमग्निकुण्डं विचिन्तयेत्।
तत्राग्निं कुण्डलीरूपं ध्यायेन्मूलं समुच्चरेत्॥

धर्माधर्महविर्दीप्ते आत्माग्नौ मनसा स्रुचा।
सुषुम्णावर्त्मना नित्यमक्षवृत्तीर्जुहोम्यहम्।

पुण्यं जुहोमि स्वाहेति श्लोकान्ते प्रोच्चरेत्पुनः।
पुनर्मूलं पुनः श्लोकं पुनः पापं जुहोमि च॥

कृत्याकृत्ये च संकल्पो विकल्पो धर्म एव च।
हुत्वा पृथक् च स्वाहान्तं पुनः श्लोकमिमं पठेत्॥

प्रकाशाकाशहस्ताभ्यामवलम्ब्योन्मनीस्रुवम्।
धर्माधर्मकलास्नेहं पूर्णवह्नौ जुहोम्यहम्॥

स्वाहान्तेनाहुतिं दत्त्वा प्राणायामनिरोधतः।
निरस्तनिखिलोपाधिमात्मानं चिन्मयं स्मरेत्॥

(op.cit., p.190)

The Vedic ritual of sacrifice is here internalized. The fire is the constant conscioueness that is within, and it is self-supporting and does not need to be fed by fuel. The light from this fire drives away the darkness of confusions. This fire is made to blaze forth by the wonderful breeze of the vital-current (prāṇa). And into this fire is offered as libation all the thirty-six categories of existence from earth to Śiva:

अन्तर्निरन्तरनिरिन्धनमेधमाने
मोहान्धकारपरिपन्थिनि संविदग्नौ।
कस्मिंश्चिदद्भुतमरीचिविकासभूमौ
विश्वं जुहोमि वसुधादिशिवावसानम्॥

In Śrī-Vidyā, two forms of Śrī-chakra are employed for worship. One is the physical represenation (in lines or in iconic form) involving the tendencies of 'stepping up' (pāda-vikshepa) of deities in the enclosures, and of 'gradual rise' (kramodaya) in nine steps, nine sheathes, nine planes and nine stations. This entails external worship (pūjā) according to the prescriptions in *Kalpa-sūtra.* The sequences are : (1) guru-dhyāna, (2) saṁkalpa, (3) deha-rakshā, (4) mandira-pūjā, (5) bhūta-śuddhi, (6) vighnot-sāraṇa, (7) nyāsa, (8) pātrasādana, (9) arghya, (10) devatā-pūjā (Gaṇapati,

Sūrya, Vishṇu and Śiva), (11) Shaḍaṅgārchāna, (12) navāvaraṇa-puja, (13) āmnāya-pūjā, (14) dhūpa, (15) dīpa (16) naivedya, (17) nīrājana, (18) mantra-pushpa, (19) kalā-dhyāna, (20) homa, (21) bali-dāna, (22) stotra, (23) suvāsinī-pujā, (24) sāmāyika-pūjā, (25) tattva-śodhana and (26) pūjā-samarpaṇa and śānti-stava. Here Kāmeśvara and Kāmeśvarī are the deities that receive worship.

The other form is known as 'viyacchakra' (or the chakra emerging wihtin the heart-space). The sādākhya-tattva (the twenty-sixth category), which expresses the union of Śiva and Śakti is the object of worship here. The 'Bindu' which is in the centre of the thousand-petalled lotus (sahasrāra) manifests itself in the heart-lotus during the worship of this form. The ability of the mind to visualize the viyacchakra in the heart is known as samaya, and the worship offered is entirely within the heart, which is also seat of mind in Indian thought (cf. 'hṛdā manīshā manasābhikḷpto' etc.) The worship dispenses with the sequences mentioned above, and consists wholly of visualizations and contemplations, carried out in seclusion (ekānte) and by one who is perfectly restrained (jitendriyena).

Even in the external worship of Śrī-chakra, visualizations and contemplations are not entirely dispensed with. Before the commencement of external worship, certain preliminaries would have to be gone through, and these involve visualizations. It is an important detail that one cannot worship a devatā, unless he himself becomes the devatā ('nādevo devam archayet'). The devotee (sādhaka) must transform his physical body into

mantra-body, and his soul into devatā-svarūpa. The preliminaries help this transformation, which is entirely mental.

It is laid down that the sādhaka must finish his morning ablutions, and undertake three-fold visualizations (chintana): (1) guru-pādukā-chintana, calling to his mind the image of his master, (2) chakra-chintana, conceptualizing the Śrī-chakra, and (3) devatā-chintana, imagining the presiding deities or the āmnāya-nāyikās. Next, he visualizes the Mūla-vidyā in terms of Vāgbhava-kūṭa and Vāgadhīsvarī in the mūlādhāra centre (navel), Kāmarāja-kūṭa and Kāmeśi in the ānāhata centre (heart), and Śakti-kūṭa, and Ādi-śakti in the ājñā centre (middle of eyebrows). Then the contemplates upon mūla-vidyā Mahā-tripurāsundarī on top of his head (brahma-randhra) and the six āmnāya-nāyikās in the six chakras of the body. The final step in this preparatory sequence is known as mātṛkā-nyāsa (laghu-shoḍhā-nyāsa and mahā-shoḍha-nyāsa), which actually transforms the body into a divine instrument.

However, antaryāga is distinguished by four-fold conceptualiztion of identity (aikya-chintana):

(1) The identity of the supreme goddess with the design called Śrī-chakra. The supreme goddess is unmanifest (avyakta), but the chakra is manifest (vyakta). But the goddess will become manifest in the chakra, provided the symbolisms of worship, (pūjā-saṅketa), of the structure of the chakra, (chakra-saṅketa) and of the mantra that is employed (mantra-saṅketa) are realized.

(2) The identity of the design of Srī-chakra with the entirety of the universe (brahmāṇḍa). The constituents, the divisions, and the areas of the universe have their correspondences with the details of Śrī-chakra, so that it is really a cosmogram. This is visualized here.

(3) The identity of the universe (brahmāṇḍa) with the individual (piṇḍāṇḍa). Correspondences between the aspects of the universe and the factors of human constitution are in detail conceptualized, through the structure of Śrī-chakra. This is principally done on the basis of the shaṭ-chakra ideology (mūlādhāra, svādhishṭhāna, maṇipūra, anāhata, viśuddha and ājñā) and the tattvas of Śaivāgama.

(4) The identity of the letters of the alphabet (mātṛkā) with the deities distributed in the nine enclosures of Śrī-chakra (devatā).

There are, however, six distinct factors that are involved here, and accordingly sometimes six kinds of identity (shaḍ-vidhaikya) are formulated: (1) the universe (brahmāṇḍa), (2) the human body (piṇḍāṇḍa), (3) the structure of Śrī-chakra, (4) the primary letters of the alphabet (mātṛkā), (5) the goddess (devī) and (6) the mantra specific to her.

Gauḍapāda's *Subhagodaya-stava* speaks of the six kinds of identity contemplations in Samaya worship in a slightly different manner:

कलायां बिन्द्वैक्यं तदनु च तयोर्नाद विभवे
तयोर्नादैनैक्यं तदनु च कलायामपि तयोः।
तयोर्बिन्दावैक्यं त्रितयमपि भवैक्यं परशिवे
तदेवं षोढैक्यं भवति हि सपर्या समयिनाम्॥

The identity contemplations are (1) of nāda with bindu, (2) of bindu with kalā, (3) of nāda with kalā (these three are described in the verse as a triad or 'tritaya'), (4) of kalā with bindu, (5) of kalā with nāda, and (6) of these five identities with Śrī-vidyā. Bindu, Nāda and Kalā are the three factors that are involved here. The three-terms need some explanation, for they are used in a special sense in the Samaya philosophy.

The Samayins not only accept the well-known group of six chakras (from mūlādhāra in the region between the genitals and anus to ājñā in the area between the eye-brows) but add nine other chakras, which are described as subtle (sūkshma-chakras) above ājñā and below the sahasrāṛa (the thousand petalled lotus above the crown of the head). The chakras from mūlādhāra to ājñā are called 'sakala' (aspected), while these subtle chakras are 'sakala-nishkala' (aspected as well as unaspected). The sahasrāra is nishkala (entirely unaspected). The subtle chakras, which are nine in number, correspond with the nine enclosures of Śrīchakra.

It is of interest to note that the patterning and arrangement of the six classical chakras reveals a gradation of subtlety and expression of the bindu in the sahasrāra (thousand-petalled lotus) which is above the six chakras. Bindu is the especial power of Śiva to create, preserve, and destroy the phenomenal universe. It manifests itself as the conglomeration of the six chakras from mūlādhāra to ājña (shaṭchakra-saṁpuṭa) and it diversifies itself for the sake of projecting the universe ('tadenaiko bindur bhavati jagad-utpatti-kṛd-ayam'). It is located as one and transcendental in the sahasrāra, but breaks up ten-fold as it transforms itself into the chakras.

दशधा भिद्यते बिन्दुरेक एव परात्मकः
चतुर्धाऽधारकमले षोढाऽधिष्ठानपङ्कजे।
उभयाकाररूपत्वादितरेषां तदात्मना॥

The principle of Śiva in sahasrāra gets united with Śakti (the power to transform and project) and becomes Nāda which is in four grades: parā (transcendental) in Sahasrāra, paśyantī in the ājñā centre, madhyamā in the viśuddha centre and vaikharī in the other centre. In Śrī-chakra, the central point is parā-bindu, the triangle which is an unfoldment of this point is paśyantī, the eight-angled figure madhyamā, and all else Vaikharī. Vaikharī is the gross material and physical form of sound, articulation and communication. It consists of the fifty letters of the alphabet 'a' and 'ha'.

The grossest manifestaiton of the bindu is the mūlādhāra-chakra described as a four-petalled lotus (the four petals signifying the four aspects of the internal organ or antahkaraṇa: manas, buddhi, chitta and ahaṁkāra). The bindu has broken itself up here as four-fold ('chaturdhādhāra-kamale'). The chakra higher than that, svādhishṭhāna, located at a little distance above the region of the genitals) is a six-petalled lotus ('svādhishṭhāna-paṅkaje') (the six petals representing the six passions: kāma, krodha, lobha, moha, mada and mātsarya). The two chakras together make ten units (four in mūlādhāra and six in svādhishṭhāna), and this aggregate is technically known as 'saṁhṛti-bindu' ('daśadhā bhidyate binduh'). Svādhishṭhāna includes mūlādhāra (four petals) and has two petals of its own.

The ten units (aggregates of mūlādhāra and svādhishṭhāna) constitute the ten petals of the maṇipūra centre, situated in the navel region. The

next centre, higher (viz. subtler) than manipūra and located in the region of the heart, is anāhata, which has twelve petals, the ten units of manipūra are included here together with the two units of Svādhishṭhāna. Thus anāhata comprehends maṇipūra, and svādhishṭhāna centres; and svādhishṭhāna in turn comprehends the anāhata centre.

The viśuddha centre, located in the throat region, is regarded as subtler than anāhata, and is described as a lotus with sixteen petals, of which twelve petals are from the anāhata centre and four from the mūlādhāra centre. It may be noted that the twelve units of anāhata comprehend the ten units of maṇipūra immediately below it and only two of svādhishṭhāna, immediately below manipūra, excluding the four of mūlādhāra, which is below svādhishṭhāna. These four units are included in the viśuddha.

There is a gradual decrease in the number of petals as we move from viśuddha downwards: viśuddha 16, anāhata 12, maṇipūra 10, svādhishṭhāna 6, and mūlādhāra 4. This suggests the contraction of the vidyā-śakti (saṅkocha) of the bindu as it proceeds in the direction of material manifestaion. And the centres below viśuddha (anāhata, maṇipūra, svādhisṭhāna and mūlādhāra) constitute the world of darkness (tāmisra, viz., materiality of objects, physical nature of desires, crudity of passions, and externality of inclinations). Mūlādhāra is dense, blind darkness (andha-tāmisra) and svādhishṭhāna is darkness but it is not so dense or blind as mūlādhāra is. The gradual diminution of denseness and darkness as we move higher is indicated by the primary elements which these centres represent. Mūlādhāra stands for the earth element (grossest among the elements),

svādhishṭhāna for the water element, maṇipūra for the fire element and anāhata for the air element (subtle of the four elements).

The Viśuddha centre represents ākāśa, which is formless, all-pervading, all-supporting and bright (luminous, from the root 'kāś'). It is sattva, and therefore this centre is described as the world of light, but without its expression. It represents the point from which the gradual diminution begins. This is visualized as the Śakti increasingly winding herself up at each of the centres until the mūlādhāra is reached when the Śakti gets rolled together in three and a half rounds (hence called Kuṇḍalinī). The śakti is inert and asleep in mūlādhāra, signifying maximum materiality. By yogic devices, it is awakened and energized, and it then gradually unwinds itself till the viśuddha centre is reached. This centre at the throat is the seat of the individual soul (jīva).

The viśuddha centre enters into the ājña centre retaining only two of the sixteen petals, signifying mulādhāra and svādhishṭhāna. The seed-letter of the visuddha centre is 'ha' (ākāśa-bīja), and one of the two petals of the ājñā centre (the one on the right side) is denoted by the same seed-letter (the other petal denoted by 'ksha'). Mind in its subtlest aspect presides over this chakra, which is located in the space between the two eye-brows. The right petal here stands for sun, day and knowledge, while the left petal signifies moon, night and ignorance. The bipolarity of life begins here. Consciouness (samvit) in the Sahasrāra centre develops two conditions at the ājñā centre: 'anugraha' (self-expression, symbolized by the letter 'a') and 'tirodhāna' (self-limitation, symbolized by 'ksha'). The former is also known as 'prakāśa' (or Śiva) and the latter 'vimarśā' (Śakti).

The point gets clarified when we consider the rewards mentioned in the texts for dhāraṇā or sustained attention on the nāda and the kalā, by restraining the life-current on each of the centres: on mūlādhāra, intelligence (mati); on svādhishṭhāna memory (smṛti), and maṇipūra clarity of mind and fixity of purpose (buddhi); on anāhata omniscience (prajñā); on viśuddha, intuitive faculty (medhā), and on ājñā, the vision of the sages (pratibhā, ārsha-darśana).

The conception of three 'knots' (granthi) characterizing the centres from mūlādhāra to ājñā is also relevant in the context. A 'knot' is defined as truth (viz. chit-kalā, pure consciousness) and untruth (viz. māyā, prakṛti, the projected categories) being fastened together, inseparably and each becoming the other for the time being.

सत्यासत्यवस्तुद्वयस्याभेद्यामन्योन्यं तादात्म्यापन्नत्वं ग्रन्थिः।

The knots are actually obstructions along the Sushumṇā passage, preventing knowledge and action from exercising their legitimate functions. They are constituted by the three gunas (sattva, rajas and tamas), and so bind the individual soul to the phenomenal world. The yogins are able to break them up or pierce through them by methods like prāṇāyāma. We read in *Yoginī-tantra:*

ग्रन्थित्रयं तत्र मुख्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम्।
मूलाधारपूरकाज्ञाचक्रोर्ध्वं यत् प्रतिष्ठितम्।
ज्ञानक्रियारोधकं तत् सुषुम्णामार्गरोधनात्॥

and in the commentary on *Pārānanda-tantra* (p.254)

ग्रन्थित्रयं सत्त्वादिगुणत्रयात्मकम्।
वायोः सुषुम्णाप्रवेशे सति
तद्विदलनं निरुद्धप्राण योगिनां भवति॥

Between the svādhishṭhāna centre and the maṇipūra centre (or above the mūlādhāra, according to *Yoginī-tantra*) is the first 'knot', called Brahma-granthi. Pure consciousness which is the foundation becomes covered by avidyā, resulting in the emergence of individual selfhood (jīva-bhāva), by its identification with the physical body (sthūla-dehābhimāni). This is illustrated by the condition of wakefulness (jāgrat).

Between the anāhata and viśuddha centres (or above the maṇipūraka, according to *Yoginī-tantra*) is the second knot known as Vishṇu-granthi, as a result of which the individual's subtle body (sūkshma-śarīra, consisting of the prāṇa, manas and vijñāna sheathes) becomes identified with the individual soul. This is like the dream state (svapna), where mind creates, projects and enjoys (taijasa).

Just above the ājñā centre is the third knot called Rudra-granthi, characterized by the play of primordial nature (mūla-prakṛti) and by bliss of oblivion (prājñā). Here, the analogy of the state of deep sleep (sushupti) is given; it is a condition which on its cessation is retrospected as pleasurable experience. If the brahma-granthi illustrates anna-maya-kosha, and the Vishṇu-granthi the prāna, mano, and vijñāna-maya-koshas, the Rudra-granthi illustrates ānanda-maya-kosha.

The six classical chakras thus comprehend the entire world of aspects (kalā) characterized by thirty-six categories of existence (tattva), (mātṛkā) and fifteen constants (nityā). This world consists of three realms (maṇḍalas) named after Sūrya, Chandra and Agni and three universal sound-forms, paśyantī, madhyamā and vaikharī. But the spiritual aspirants are required to go beyond the scope of these six centres, which when compared with the centres above the highest of them (viz. ājñā) are described as gross (sthūla-chakras).

Texts (like *Pārānanda-tantra,* ed. by Raghunāth Miśra, Sampūrṇanda Sanskrit University, Vārāṇasi, 1985) enumerate as many as twenty chakras ('sthānāni viṁśatih') located along the sushumṇā channel (also called brahma-mārga). At the bottom of Sushumṇā is a thousand-petalled lotus, red in colour, called Kula-padma, located in the central hole (kula-kuṇḍa):

सुषुम्णाधो रक्तवर्णं सहस्रदलपङ्कजम्।
कुलाख्यं कर्णिकासंस्थकुलकुण्डस्थितं हि सा॥

(Tripurārṇava)

On top of Sushumṇā is another thousand-petalled lotus, white in colour, called akula-padma, where Guru is situated:

सुषुण्मोर्ध्वं सुधारश्मिकोटिकान्तसमप्रभम्।
अधोमुखं गुरुस्थानं सहस्रदलशोभितम्॥

(ibid)

In between the two are eighteen chakras, and they are all situated in an ascending series along Sushumṇā beginning with kula-padma. *Pārānanda-tantra* (4, 46-47) names the twenty chakras as follows:

I (1) Kula-padma

(2) Vishṇu

II (3) Ādhāra (mūlādhāra)

(4) Svādhishṭhāna

(5) Pūraka (maṇipūra)

(6) Anāhata

(7) Viśuddhi

(8) Laṁbikā (laṁbikāgra)

(9) Ājñā

(10) Bindu

(11) Ardha-chandra (mātrārdha)

(12) Rodhinī (bodhinī)

(13) Nāda

(14) Nādānta (mahā-nāda)

(15) Śakti

(16) Vyāpikā (sahasrāra)

(17) Samanā (ājñī)

(18) Unmanā (Unmanī)

IV (19) Mahābindu

(20) Akula-padma (sahasrāra)

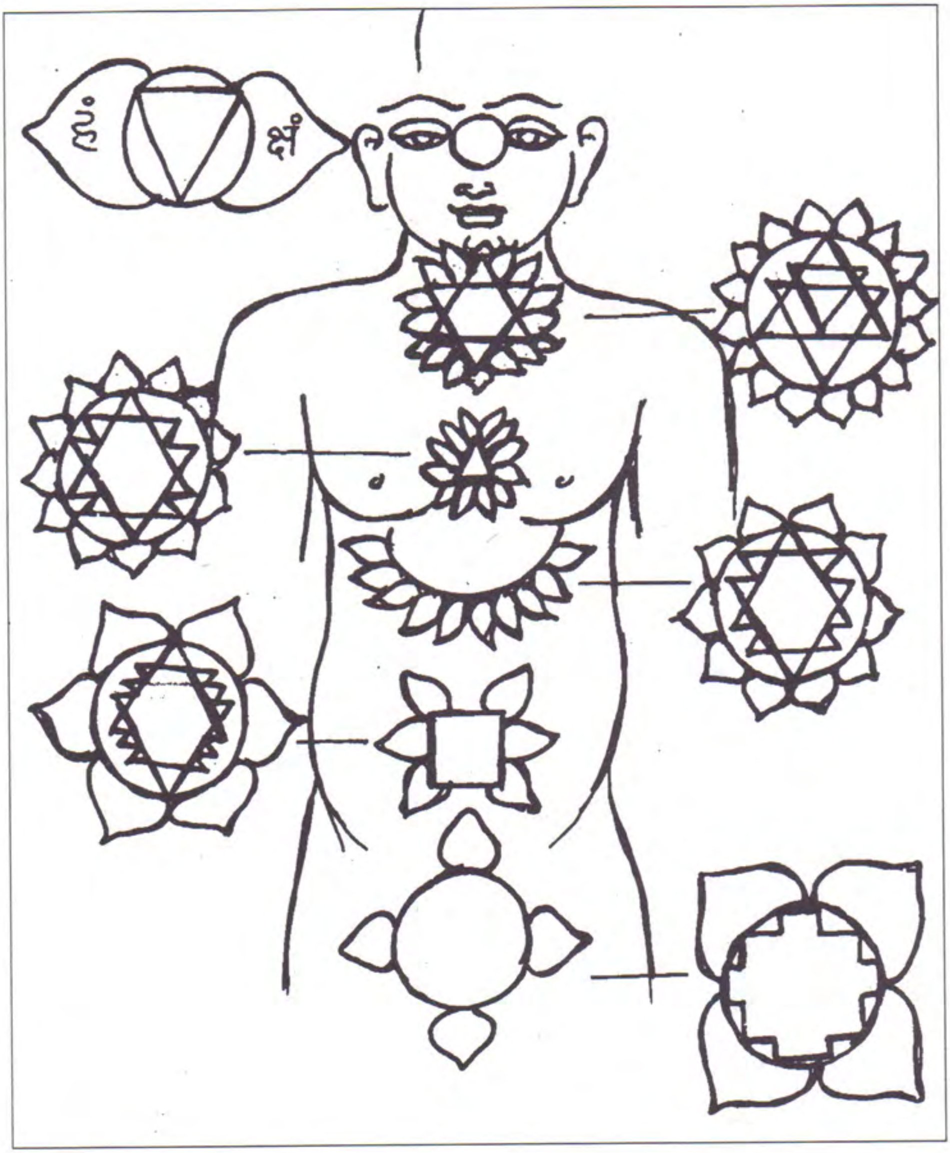

The Chakras

Here, from Ādhāra (3) to Ājñā (9) the chakras are physical in situation, located as they are above the anus (gudopari), in the genital region (liṅge), at the navel (nābhau), in the heart (hṛdi), in the throad (kaṇṭhe), below the nostrils (nāsikādha) and between the eyebrows (bhrū-madhye) respeectively. They are thus sthūla-chakras. Above the ājñā, nine chakras (excluding the last two, viz., mahā-bindu and akula-padma are situated the subtle or sūkshma-chakras. And these nine chakras are (10-18) taken to correspond with the nine enclosures of Śrī-chakra in the Samaya ideology. Till ājñā (9), the chakras are aspected (sa-kala), and from Bindu (10) till unmanā (18), the chakras are both aspected and unaspected (sa-kala-nishkala); and the last two chakras are entirely unaspected (nishkala):

आज्ञान्तं सकला प्रोक्ताः ततः सकलनिष्कलम्।
उन्मन्यन्तं परे स्थाने निष्कलं च तथा स्थितम्।।

The practical implications of the sūkshma-chakras is that the practitioner must get beyond the scope of the phenomenal involvements, and dissolve the tattvas relevant to each of the six sthūla-chakras, before he deals with the sūkshma-chakras. The factors and categories that need to be gradually overcome are the five primary elements (bhūta), the five sense-fun ctions (jñānendriya), the five action tendencies (karmendriya) and five sense-objects (vishaya). While twelve centres, mūlādhāra to visuddha comprehend these twenty details, the ājñā centre pertains to individual consciouness (buddhi) and egoity (ahaṁkāra).

Beyond the ājñā centre, the nine subtle centres pertain to achievements with regard to the subtle body, characterized by mind (manas). The ninth

subtle centre is known as unmanī, annulment of mind and all its functions.

यत्र गत्वा तु मनसो मनस्तत्वं नैव विद्यते।
उन्मनी सा समाख्याता सर्वतन्त्रेषु गोपिता॥

The practitioners who have reached this state do not return to this phenomenal world of transmigration.

The location of these centres are not clear, nor are they uniformly given in the texts. Most of them however are located in the region of forehead (lalāṭa-deśe), according to *Saṁmohana-tantra,* which text includes ardhachandra (11) in Bindu or Chandra-maṇḍala (10), and Śakti (15) and Vyāpikā (16) in mahā-nāda (14). Another text locates unmanī centre at the aperture on top of the crown of the head (brahma-randhre) and identifies it with mahā-bindu (19), which is below the sahasrāra centre (akula-padma).

THE CHAKRAS

(The following is extracted from *Svachchhanda-tantra.* It gives an account of the gross as well as the subtle chakras)

(१) THE SIX STHŪLA-CHAKRAS

अधश्चौर्ध्वं सुषुम्णायाः सहस्रदलसंयुतम्।
ऊर्ध्वाधोमुखमीशानि कर्णिकाकेसरान्वितम्॥१॥

तयोर्मध्ये सुषुम्णान्तस्त्रिशदाधारपङ्कजम्।
गुदमेढ्रान्तरं देवि पञ्चाङ्गुलसमुच्छ्रितम्॥२॥

कन्दमेकाङ्गुलं मध्ये द्वयाङ्गुलविसारणम्।
तस्य मध्ये महायोनिस्त्रिकोणाकाररूपिणी॥३॥

सुषुम्णा योनिमध्यस्था तस्या मूले महेश्वरि।
अधः पद्मं सहस्रारं कर्णिकाकेसरान्वितम्॥४॥

कर्णिकामध्यतो देवि कुलदेवी च संस्थिता।
तत्पद्मोर्ध्वं सुषुम्णाया मध्ये त्वेकाङ्गुलोपरि॥५॥

पद्ममष्टदलैर्युक्तमष्टग्रन्थिसमन्वितम्।
तन्मध्ये कुलदेवीं च संस्मरेत्साधकोत्तमः॥६॥

एकाङ्गुलप्रमाणोर्ध्वं षड्दलं कुलपङ्कजम्।
आधारपङ्कजं पीतं चतुष्पत्रं सुकेसरम्॥७॥

अधोमुखं च तन्मध्ये कुण्डली परमेश्वरी।
स्वयम्भुमध्यगा चिन्त्या वरदादिभिरावृता॥८॥

तदूर्ध्वं कर्णिकामध्ये वह्निबिम्बं तदूर्ध्वगम्।
पूर्णपीठं च तन्मध्ये साकिनी संस्थिता शिवे॥९॥

एतस्माद् द्वयंगुलादूर्ध्वं स्वाधिष्ठानं षडस्रकम्।
काकिनीं चिन्तयेद्देवीं बन्दिन्यादिभिरावृतम्॥१०॥

ततस्तु मणिपूरं च दशपत्रं सुशोभनम्।
लाकिनी मध्यगं तच्च डामर्यादिभिरावृतम्॥११॥

पङ्कजं राकिनीमध्यं द्वादशारमनाहतम्।
तस्मादेकाङ्गुलादूर्ध्वं विशुद्धं षोडशारकम्॥१२॥

मध्यगा डाकिनी देवी अमृताद्यादिभिरन्विता।
आज्ञाधारं द्विपत्राब्जं हक्ष द्विदलसंयुतम्॥१३॥

हंसवती क्षमा पार्श्वं तयोर्मध्ये तु हाकिनी।
बिन्द्वादिनवकं चिन्त्यं ललाटादूर्ध्वगं शिवे॥१४॥

(२) THE SŪKSHMA-CHAKRAS

सूर्यकोटिप्रतीकाशं चन्द्रकोटिसमप्रभम्।
मध्ये फालं करं ध्वान्तं बिन्द्वादिनवकं भजे॥१५॥

अर्धचन्द्रस्तदूर्ध्वं तु रोधिनी तस्य चोपरि।
द्वारं तु मोक्षमार्गस्य नादस्तदूर्ध्वसंस्थितः॥१६॥

नाड्याधारस्तु नादान्तो भित्त्वा सर्वमिदं जगत्।
शक्तिं वन्दे तदूर्ध्वं तु ध्यानान्मुक्तिफलप्रदाम्॥१७॥

सूक्ष्मां वन्दे सुसूक्ष्मां तदूर्ध्वं व्यापिकां स्थिताम्।
चिदानन्दस्वरूपां तु परां शक्तिं तदूर्ध्वतः॥१८॥

समनां तां भजे शक्तिं सर्वकारणकारणाम्।
तां शक्तिं कारणत्वेन निर्विकल्पां निरञ्जनाम्।
मनः संक्रमते यत्र तेन तामुन्मनां भजे ॥१९॥

(३) THE NINE SŪKSHMA-CHAKRAS

1. Bindu

ललाटमध्यदेशस्थः सर्ववाच्याभिन्नः प्रकाशात्मा
वृत्ताकारोऽव्यक्तध्वन्यवस्थाविशेषरूपो नादीभवद्बिन्दुः॥

2. Ardha-Chandra

तदूर्ध्वं किञ्चिद्वाच्यप्राधान्यं शान्तावर्धचन्द्राकारोऽर्धचन्द्रः॥

3. Rodhinī

तस्य चोपरि ततोऽस्ति वेद्यकौटिल्यविगमे स्पष्टत्रिकोणाकारा
अतद्बुद्धेस्तु रोधनाद्रोधिनी॥

4. Nāda

मधुरास्फुरःसर्वशब्दसाधारणाऽव्यक्तध्वन्यात्मा
तिर्यग् बिन्दु-द्वयान्तरस्थरेखाकारो नादः॥
(अर्धचन्द्रादि नादपर्यन्ता तुरीयावस्था।)

5. Nādānta

तत्र नादस्यैव शब्दव्याप्तेःशमने सुसूक्ष्मध्वन्यात्मा स
व्यस्तबिन्दुयुक्त हलाकारो नादान्तः॥

6. Śakti

प्रशान्तौ तु ह्लादात्मा स्पर्शव्याप्त्युन्मेषरूपा वामस्थबिन्दूद्यद्रेखाकारा शक्तिः॥

7. Vyāpikā

तदूर्ध्वं देहानवच्छेदाद् व्योमव्याप्त्या नादाद्व्यापिनी
बिन्दुविलसत् त्रिकोणाकारा व्यापिका॥

8. Samanā

तदूर्ध्वं तु समस्तभावाभावभेदशान्तौ मनन्नात्मकमन्त्रकरणबोधात्मिका ऊर्ध्वाधो
बिन्दुद्वयान्तरालस्थऋजुरेखाकारा समना॥

9. Unmanī

मनः संक्रमते यत्र बिन्दुविलसदृजुरेखाकारानिर्विकल्पा निरञ्जना
निस्तरङ्गमहोदधिकल्पावस्थाना उन्मनी॥

KUṆḌALINĪ

सच्चिदानन्दविभवात्सकलात्परमेश्वरात्।
परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधाऽसौ भिद्यते तथा॥१॥

बिन्दूर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः।
बिन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः॥२॥

शब्दब्रह्मेति शब्दार्थं शब्दमित्यपरे जगुः।
चैतन्यं सर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति कथ्यते॥३॥

तत्प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम्।
वर्णात्मनाऽऽविर्भवति पञ्चाशद्वर्णभेदतः॥४॥

देहस्य मध्यमं स्थानं मूलाधारमिति कथ्यते।
गुदात्तु द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं लिङ्गात्तु द्व्याङ्गुलादधः॥५॥

आधारकन्दमध्यस्थं त्रिकोणमतिसुन्दरम्।
तत्र विद्युल्लताकारा कुण्डलिनी परदेवता॥६॥

प्राणाग्नि बिन्दुनादानां सवित्री सा सरस्वती।
मूलाधाराग्रकोणस्था सुषुम्णा ब्रह्मरन्ध्रगा॥७॥

मूलेऽर्धच्छिन्नवंशाभा षडाधारसमन्विता।
तत्पार्श्वकोणयोर्जाते द्वे इडापिङ्गले स्थिते॥८॥

बिभर्ति कुण्डलीशक्तिरात्मानं हंसमाश्रिता।
हंसः प्राणाश्रयो नित्यं प्राणो नाडीसमाश्रयः॥९॥

नाडीचक्रमिति प्राहुस्तस्मान्नाड्यः समुद्गताः।
देहं व्याप्य नाडीभिः प्रयाणं कुरुते बहिः॥१०॥

पराशक्तिः कुण्डलिनीसंज्ञिता आत्मतेजसा दीप्ता सती प्राणादीनां प्रसवित्री मूलाधारत्रिकोणस्था मूलप्रकृतिः। प्राणो देहान्तः सञ्चार-वायुविशेषः। अग्निः कोष्ठगतोष्मारूपोऽन्नरसादीनां पाचकः। एतौ प्राणाग्नी अग्नीषोमौ चन्द्रसूर्याविति योगशास्त्रे प्रसिद्धौ। तत्र प्राणश्चन्द्रमाः सोम इति चोच्यते। एतौ चेडापिङ्गलयोर्देवते॥ बिन्दुव्यक्तरूपौ ध्वन्यवस्थाविशेषः। नादस्तु सर्ववर्णसाधारणः। एतयोः प्रसवः सञ्चाराः। तत्कर्त्री पराशक्तिः कुण्डलिनीत्यर्थः। सा प्राणघोषावस्थां प्राप्यं वर्णात्मनाऽभिव्यज्यमाना सरस्वतीत्युच्यते। मूलाधाराग्रकोणे स्थिता अभिव्यज्यास्थिता जाता सुषुम्णाख्या नाडी ब्रह्मरन्ध्रगता। योगिगम्या अर्धच्छिन्नवंशवदवभासमाना षड्भिराधारैः समन्विता मूलाद्याज्ञाख्यैराधारैः क्रमेण चतुर्दशादि द्विदलान्तकमलैर्मूलाधारादि षट्चक्रगतैः समन्विता। मूलाधारस्य त्रिकोणस्य वामकोणे इडा दक्षिणकोणे पिङ्गला जाता। तस्मान्नाड्यो विभक्ता जायन्ते। तदेव नाडीचक्रमाहुः॥

The concept of antaryāga is mainly concerned with visualizations of identity (aikya-bhāvanā). Besides the four (or six) types of identity already mentioned, there is another group of facotrs for which identity has to be visualized.

पिण्डब्रह्माण्डयोरैक्यं लिङ्गसूत्रात्मनोरपि।
स्वापाव्याकृतयोरैक्यं क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः॥

(1) identity between the human body (piṇḍa) and the cosmos (brahmāṇḍa); (2) identity between liṅga or the vital constitution of man (liṅgātmā, liṅga-śarīra, consisting of sixteen factors, viz. the ten indriyas, five of congnition and five of action; mind; and the five tanmātras or pure elements) and sūtrātmā (the vital current defined by cosmos, the spirit that leads the liṅga-śarīra through the archirādi path after the death of man); (3) between svāpa or deep sleep (sushupti or prājñā) and avyākṛta (the undifferentiated and unevolved Brahman under the influence of avidyā); and kshetrajña (the individual soul) and paramātmā (the supreme soul or Brahman).

The most popular text employed for the visualization of all these aspects of identity by the Samayins is *Bhāvanoplanishat,* which is held in high regard as the principal Devyupanishat. It has an excellent commentary by Bhāskara-rāya-makhin, a prolific writer on Śrī-vidyā.

This upanishad which is formally affilliated to Atharva-veda deals with the details of anataryāga, also called samhāra-yāga as it prescribes gradual dissolution of mind in intense contemplation. It is said that heart-felt eulogy of the Divine (stotra) is better than external worship (pūjā, that recitation of the sacred formula (japa) is better than worship, that meditation (dhyāna) is better than recitation, and that best of all is dissolution of mind (laya).

पूजाकोटिसमं स्तोत्रं स्तोत्रकोटिसमो जपः।
जपकोटिसमं ध्यानं ध्यानकोटिसमो लयः॥

It seeks to establish perfect identity between the human constitution as Śri-chakra in all details, and to prescribe the method by which all the sequences of external worship may be adapted in antaryāga by visualizations and contemplations. The text works out the identity on the basis of the tāntrik outlook but in conformity with the Vedic tradition.

The text finally promises that by such visualizations and contemplations even for three moments on the esoteric significance of Śrī-chakra and on the involvement of the details of Śrī-chakra iṇ ones own daily life, (called here bhāvanā), one achieves absolute identity between himself and the Godhead; and the text further holds out, in accordance with the tāntrik outlook, that whatever one thinks of will easily be accomplished, without his exertion.

एव मुहूर्तत्रयं भावनया युक्तो भवति तस्य
देवतात्मैक्यसिद्धिः। चिन्तितकार्याणि अयत्नेन
सिद्ध्यन्ति। स एव शिवयोगीति कथ्यते॥
इत्युपनिषत्॥

This is what in tantra is known as the 'short path', the longer path being filled with rituals and being dependent upon the avialability of material articles and implements. However, it is not suitable for all people, it is indicated only for the evolved souls, who have also advanced in the tāntrik

practice. And the help of the guru is indispensable in this path. That is why the upanishad begins with the statement that the guru is the supreme causal power:

॥ श्रीगुरुः परमकारणभूता शक्तिः ॥

For the practitioner must visualize here not only the common object and familiar services, but also abstract entities and esoteric rites. An illustration would be the sequence of 'upachāras' in mānasa-pūjā (internal worship) where the five primary elements that constitute the entire universe are themselves offered as so many services.

लं पृथिव्यात्मिकायै बालात्रिपुरसुन्दर्यै गन्धं कल्पयामि।
हं आकाशात्मकं पुष्पं कल्पयामि।
यं वाय्वात्मकं धूपं कल्पयामि।
रं तेज आत्मकं दीपं कल्पयामि।
वं अमृतात्मकं नैवेद्यं कल्पयामि।

The five elements are visualized by their seed-syllables and represented on the fingers of the right hand. Earth is symbolically offered as sandal-paste, water as food-offerings, fire as light, air as incence, and ākāśa as flower. And while offering these services, the devotee only thinks of them; the offerings are all made mentally.

Vāmakeśvara-tantra (Kāma-kalpa-taru-stava, 50) suggests that the entire Śri-chakra in all its details may be worshipped only by eulogies and thoughts, and affirms that this procedure is as effective as the worship by

external rites. But this is only for the fortunate ones who are eligible for it:

संपूज्य केऽपि सकलार्थबलोपचारै -
ग्रंन्थिं विभिद्य परमेष्ठिनमुद्वहन्ति।
बीजात्मिकां वदनधामनिधिस्वरूपाम्
जिह्वाग्रतः सुकृतिनः परिचिन्तयन्ति॥

This suggestion has been taken up by many poetic works which are in the nature of stotras, where the goddess and her residence (Śrī-chakra) are visualized in great detail. Merely reciting them would, it is believed, merit the rewards that ensue elaborate external worship (which is expensive and which requires preparation, effort and arrangement). *Tripura-sundarī-mānasa-pūjā-stotra* (123), for instance, recommends the 'pañchopachāra-pūjā' mentioned above (the offering of the five primary elements), for those who are unable to undertake external worship, for lack of knowledge and convenience.

अर्चन विधौ ज्ञानलवोपि दूरे
दूरे तदापादकवस्तुजातम्।
प्रदक्षिणीकृत्य ततोऽर्चनं ते
पञ्चोपचारात्मकमर्पयामि॥

The sequences of external worship are visualized here and described, so that one may recite these verses whenever he can, and attract the grace of the goddess (127):

नित्यार्चनमिदं चित्ते भाव्यमानं सदा मयि।
निबद्धं विविधैः पद्यैरनुगृह्णातु सुन्दरी॥

Indeed, this device is intended to help those who are devoid of the strength of devotion, of the facility of renunciation, and of the inclination for contemplation. Recitation of these verses would serve as offerings of flowers.

मम न भजनशक्तिः पादयोस्ते न भक्ति -
र्न च विषयविरक्तिर्ध्यानयोगे न सक्तिः।
इति मनसि सदाहं चिन्तयन्नाद्यशक्ते
रुचिरवचनपुष्पैरर्चनं सञ्चिनोमि॥

Another work of similar nature, Devī-chatus-shashṭyupachāra-pūjā-stotra, enumerates and describes as many as sixty-four services during worship, but declares that reading of this work alone would be as good as going through these services in actuality (71):

पूजामिमां पठेन्नित्यं पूजां कर्तुमनीश्वरः।
पूजाफलमवाप्नोति वाञ्छितार्थं च विन्दति॥

It may be recalled that antaryāga is also prescribed in the Vedic tradition in terms of 'ātma-yajña' and 'purusha-medha' in the Nārāyaṇa-praśna section of *Taittirīya-brāhmaṇa,* we have an elaborate account of sacrifice drawing out correspondances between the factors and faculties of the human constitution with the details of the sacrificial rite.

तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः,
श्रद्धा पत्नी, शरीरमिध्मं, उरो वेदिः, लोमानि बर्हिः,
वेदःशिखा, हृदयं यूपः, काम आज्यं, मन्युः, पशुः

तपोऽग्निः, दमःशमयुता दक्षिणा, वाक् होता, प्राण
उद्गाता, चक्षुरध्वर्युः, मनो ब्रह्मा, श्रोत्रमग्नीत्॥

In this yajña, ones own self is the performer of the sacrifice (yajamāna), faith is his wife, who also must take part in the rite; the body itself is the fuel that lits the fire (idhma); the chest of the individual is the altar (vedī), the bodily hair are the darbha-grass (barhi); the tuft of hair on the head is the hymnology recited (veda); the heart is the sacrificial post (yūpa); desires are the clarified butter that is poured into the fire as oblation (ājya); anger and ill-will are the beasts that are tied to the post and killed as offering (paśu); penance is the fire (agni); control of mind and restraint of sense-functions are the fees that are offered to the priests (dakshiṇā); speech is one of the four priests, hotṛ; vital current is another of the priest, udgātṛ; vision is the third priest, adhvaryu; mind is the fourth priest, brahmā; and ears are the attendant-priest, agnīdhra.

The āgamas have continued this symbolism and have prescribed in addition to the detailed and formal worship of the icon, worship which is purely internal, haveing ones own self as the god:

हृत्पद्मासनं दद्यात् सहस्रारच्युतामृतैः।
पाद्यं चरणयोर्दद्यान्मनसाऽर्घ्यं निवेदयेत्॥१॥

तेनामृतेनाचमनं स्नानीयमपि कल्पयेत्।
आकाशतत्त्वं वसनं गन्धं तु गन्धतत्त्वकम्॥२॥

चित्तं प्रकल्पयेत् पुष्पं धूपं प्राणान्प्रकल्पयेत्।
तेजस्तत्त्वं च दीपार्थं नैवेद्यं च सुधाम्बुधिम्॥३॥

अनाहतध्वनिं घण्टां वायुतत्त्वं च चामरम्।
नृत्यमिन्द्रियकर्माणि चाञ्चल्यं मनस्तथा॥४॥

पुष्पं नानाविधं दद्यादात्मनो भावसिद्धये।
अमायामनहंकारमरागममदं तथा॥५॥

अमोहमदम्भं चाद्वेषाक्षोभकं तथा।
अमात्सर्यमलोभं च दशपुष्पं प्रकीर्तितम्॥६॥

अहिंसा परमं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहम्।
दयाक्षमाज्ञानपुष्पं पञ्चपुष्पं ततः परम्
इति पञ्चदशैर्पुष्पैर्भावपुष्पैः प्रपूजयेत्॥७॥

Godhead must be provided with a seat in ones own heart-lotus. The nectar that oozes out of the thousand-petalled lotus on the crown of ones head must be offered as water for the feest of the God; mind itself must serve as water for washing the hands of the Deity; nectar from the thousand-petalled lotus again must be offered as water for ceremonial sipping and for purificatory bath. The element of ākāśa in ones own body must serve as the garments offered to the Deity after bath, and the earth element as sandal-paste, ones internal organ must be offered as flower, ones own vital currents as incense. The fire element serves as the light for the deity, and nectar from the thousand-petalled lotus as the food-offering.

The sound arising from the anāhata-centre (in the heart) will be the ringing of the bell, and the air element the waving of the fan in front of the deity. The sense-functions and the mental processes serve as dance-postures presented for the entertainment of the deity.

Ten kinds of flowers are offered to the deity: non-deceit, selflessness, desirelessness, non-arrogance, non-confusion, absence of haughtiness, absence of hate, absence of jealousy and lack of greed. These are the ten flowers.

Further, non-violence, self-restraint, compassion, forgiveness and wisdom are five more flowers that are placed at the feet of the deity.

ओं

भद्रंकर्णेभिरितिशान्तिः

श्रीः

भावनोपनिषत् प्रयोगविधिसमेता

1. श्रीगुरुस्सर्वकारणभूता शक्तिः॥
2. तेन नवरन्ध्ररूपो देहः॥
3. नवचक्ररूपं श्रीचक्रम्॥
4. वाराहीपितृरूपा कुरुकुल्लाबलिदेवता माता॥
5. पुरुषार्थास्सागराः॥
6. देहो नवरत्नद्वीपः॥
7. त्वगादिसप्तधातुरोमसंयुक्तः ॥
8. संकल्पाः कल्पतरवः तेजः कल्पकोद्यानम्॥
9. रसनया भाव्यमाना मधुराम्लतिक्तकटुकषाय लवणरसाः षड्तवः॥
10. ज्ञानमर्घ्यं ज्ञेयं हविःज्ञाता होता ज्ञातृज्ञान ज्ञेयानामभेदभावनं श्रीचक्रपूजनम्॥
11. नियति शृङ्गारादयो रसा, अणिमादिसिद्धयः काम-क्रोधलोभमोहमदमात्सर्यपुण्यपापमया ब्राह्म्याद्यष्टशक्तयः ॥
12. आधारनवकं मुद्राशक्तयः॥
13. पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपाद-पायूपस्थानि मनोविकाराः कामाकर्षिण्यादि षोडशशक्तयः॥

14. वचनादानगमनविसर्गानन्दहानोपादानोपेक्षाख्य बुद्‌ध्योऽनङ्गकुसुमाद्यष्टौ ।।

15. अलंबुसाकुहूर्विश्वोदरावारुणीहस्तिजिह्वायशोवती पयस्विनीगान्धारीपूषाशंखिनीसरस्वतीइडापिंगलासुषुम्ना चेति चतुर्दशनाड्यः सर्वसंक्षोभिण्यादि चतुर्दश शक्तयः

16. प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकृकरदेवदत्त धनञ्जया दशवायवस्सर्वासिद्धिप्रदादि बहिर्दशारदेवताः ।।

17. एतद्वायुसंसर्गकोपाधिभेदेन रेचकः पाचकश्शोषको दाहकः प्लावक इति प्राणमुख्यत्वेन पञ्चधा जठराग्निर्भवति

18. क्षारक उद्गारकः क्षोभको जृम्भको मोहकः इति नागप्राधान्येन पञ्चविधाः ते मनुष्याणां देहगाः भक्ष्यभोज्य चोष्यलेह्यपेयात्मकपञ्चविधमन्नं पाचयन्ति ।।

19. एता दशवह्निकलास्सर्वज्ञाद्या अन्तर्दशारगा देवताः ।।

20. शीतोष्णसुखदुःखेच्छास्सत्वंरजस्तमोवशिन्यादि शक्तयोष्टौ ।।

21. शब्दादितन्मात्राः पञ्चपुष्पबाणाः ।।

22. मन इक्षुधनुः ।।

23. रागः पाशः ।।

24. द्वेषोंऽकुशः ।।

25. अव्यक्तमहदहङ्काराःकामेश्वरीवज्रेश्वरीभगमालिन्योऽन्तस्त्रिकोणगा देवताः ।।

26. निरुपाधिकसंविदेव कामेश्वरः ॥

27. सदानन्दपूर्णः स्वात्मैव परदेवता ललिता ॥

28. लौहित्यमेतस्य सर्वस्य विमर्शः ॥

29. अनन्थ चिन्तत्वेन च सिद्धिः ॥

30. भावनायाः क्रियोपचारः ॥

31. अहं त्वमस्ति, नास्ति कर्तव्यमकर्तव्यमुपासितव्य मित्यादि विकल्पानां आत्मनि विलापनं होमः ॥

32. भावनाविषयाणामभेदभावनंतर्पणम् ॥

33. पञ्चदशतिथिरूपेण कालस्य परिणामावलोकनम् ॥

34. एवं मुहूर्तत्रितयं मुहूर्तद्वितयं मुहूर्तमात्रं वा भावना-परो जीवन्मुक्तो भवति। स एव शिवयोगीति गद्यते ॥

35. कादिमतेनान्तश्चक्रभावनाः प्रतिपादिताः ॥

36. य एवं वेद सोऽथर्वशिरोधीते ॥

॥ इति भावनोपनिषत् ॥

प्रयोगविधिः ॥

(The numbers refer to the sūtras)

(१)

अथ भावनोपनिषदा मुक्त्यै या भावनाः कथिताः।
भास्कररायो रचयति तासामेवं प्रयोगविधिम्॥
मूलेन प्राणानायम्य ऋष्यादिन्यासत्रयं कृत्वा
विवेकवृत्यवच्छिन्नचिच्छक्तिरूपसुषुम्नात्मने श्रीगुरवे नमः॥

(इति ब्रह्मरन्ध्रं स्पृष्ट्वा)

(२)

(दिव्यौघः)

दक्षश्रोत्ररूपपयस्विन्यात्मने प्रकाशानन्दनाथाय नमः॥
वामश्रोत्ररूपशङ्किन्यात्मने विमर्शानन्दनाथाय नमः॥
जिह्वारूपसरस्वत्यात्मने अनन्तानन्दनाथाय नमः॥

(सिद्धौघः)

दक्षनेत्ररूप पूषात्मने अनन्तानन्दनाथाय नमः॥

(नाड्यः)

वामनेत्ररूपगान्धार्यात्मने श्रीसत्यानन्दनाथाय नमः॥
ध्वजरूपकुह्वात्मने श्रीपूर्णानन्दनाथाय नमः॥

(३)

(मानवौघः)

दक्षनासारूपपिंगलात्मने स्वभावानन्दनाथाय नमः॥
वामनासारूपेडात्मने प्रतिभानन्दनाथाय नमः॥
पायुरूपालम्बुसात्मने सहजानन्दनाथाय नमः॥

(इति तत्तत्स्थानानि संस्पृश्य)

(४)

नवचक्ररूप श्री चक्रात्मेन देहाय नमः।
पितृरूपास्थ्याद्यवयवात्मने वाराह्यै नमः।
मातृरूपमांसाद्यवयवात्मने बलिदेवतायै कुरुकुल्लायै नमः।

(इति त्रिर्व्यापकं कृत्वा)

(५)

देहपश्चाद्भागरूपधर्मात्मने इक्षुसागराय नमः॥
देहदक्षिणभागरूपार्थात्मने सुरासागराय नमः॥
देहप्राग्भागरूपकामात्मने घृतसागराय नमः॥
देहोदग्भागरूप मोक्षात्मने क्षीरसागराय नमः॥

(६)

(देहात्मने नवरत्नद्वीपाय नमः इति त्रिर्व्यापकं कृत्वा)

(७)

१. मांसात्मने पुष्परागरत्नद्वीपाय नमः
२. रोमात्मने नीलरत्नद्वीपाय नमः
३. त्वगात्मने वैडूर्यरत्नद्वीपाय नमः
४. रुधिरात्मने विद्रुमरत्नद्वीपाय नमः
५. शुक्रात्मने मौक्तिकरत्नद्वीपाय नमः
६. मज्जात्मने मरकतरत्नद्वीपाय नमः
७. अस्थ्यात्मने वज्ररत्नद्वीपाय नमः
८. मेद आत्मने गोमेदकरत्नद्वीपायनमः
९. ओज आत्मने पद्मरागरत्नद्वीपाय नमः

१. मांसाधिदेवतायै कालचक्रेश्वैय नमः
२. रोमाधिदेवतायै रुद्रचक्रेश्वर्यै नमः
३. त्वगधिदेवतायै मातृचक्रेश्वर्यै नमः

४. रुधिराधिदेवतायै रत्नचक्रेश्वर्यै नमः
५. शुक्राधिदेवतायै दशाचक्रेश्वर्यै नमः
६. मज्जाधिदेवतायै गुरुचक्रेश्वर्यै नमः
७. अस्थ्याधिदेवतायै तत्वचक्रेश्वर्यै नमः
८. मदोधिदेवतायै ग्रहचक्रेश्वर्यै नमः
९. ओजोधिदेवतायै मूर्तिचक्रेश्वर्यै नमः

(८)

सङ्कल्पात्मभ्यः कल्पतरुभ्यो नमः॥
तेज आत्मने कल्पकोद्यानाय नमः॥

(९)

मधुररसात्मने वसन्तर्तवे नमः।
अम्लरसात्मने ग्रीष्मर्तवे नमः॥
तिक्तरसात्मने वर्षर्तवे नमः।
कटुरसात्मने शरदृतेव नमः॥
कषायरसात्मने हेमन्तर्तवे नमः।
लवणरसात्मने शिशिरर्तवे नमः॥
इन्द्रियात्मभ्योऽश्वभ्यो नमः।
इन्द्रियार्थात्मभ्यो गजभ्यो नमः॥
करुणात्मिकायै तोयपरिखायै नमः।
ओजः पुञ्जात्मने माणिक्यमण्टपाय नमः॥

(१०)

ज्ञानात्मने विशेषार्घ्याय नमः।
ज्ञेयात्मने हविषे नमः॥
ज्ञात्रात्मने होत्रे नमः।

चिदात्मने श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्यै नमः॥

इति तत्तदनुसन्धानपूर्वकं मनसा नत्वा ज्ञातृज्ञानज्ञेयानां नामरूपविलापनानुसन्धानेन चिन्मात्ररूपताविर्भावनेन क्षणं विश्रम्य॥

पञ्चदश नित्या यजेत्। हृदि हस्तं निधाय।

१. त्रिपुरा २. त्रिपुपरेशी ३. त्रिपुरसुन्दरी ४. त्रिपुरवासिनी ५. त्रिपुराश्रीः
६. त्रिपुरमालिनी ७. त्रिपुरासिद्धा ८. त्रिपुराम्बा
९. महात्रिपुरसुन्दरी इति मतान्तरे चक्रेश्वरीनवकमाम्नातम्॥

चत्वारिंशदधिक चुतुर्दशशतश्वासात्मने प्रतिपत्तिथिरूपकामेश्वरीनित्यायै नमः॥
तदुत्तरचत्वारिंशदधिक चतुर्दशशतश्वासात्मने द्वितीयातिथिरूपभगमालिनी नित्यायै नमः॥
तदुत्तरचत्वारिंशदधिक चतुर्दशशतश्वासात्मने तृतीयातिथिरूपनित्याक्लिन्ना नित्यायै नमः॥
तदुत्तरचत्वारिंशदधिक चतुर्दशशतश्वासात्मने चतुर्थीतिथिरूपनित्यक्लिन्ना नित्यायै नमः॥
तदुत्तरचत्वारिंशदधिक चतुर्दशशतश्वासात्मने पञ्चमीतिथिरूपवह्निवासिनी नित्यायै नमः॥
तदुत्तरचत्वारिंशदधिक चतुर्दशशतश्वासात्मने षष्ठीतिथिरूपमहावज्रेश्वरी नित्यायै नमः॥
तदुत्तरचत्वारिंशदधिक चतुर्दशशतश्वासात्मने सप्तमीतिथिरूप शिवदूती नित्यायै नमः॥
तदुत्तरचत्वारिंशदधिक चतुर्दशशतश्वासात्मने अष्टमीतिथिरूप त्वरिता नित्यायै नमः॥
तदुत्तरचत्वारिंशदधिक चतुर्दशशतश्वासात्मने नवमीतिथिरूप कुलसुन्दरी नित्यायै नमः॥
तदुत्तरचत्वारिंशदधिक चतुर्दशशतश्वासात्मने दशमीतिथिरूप नित्या नित्यायै नमः॥
तदुत्तरचत्वारिंशदधिक चतुर्दशशतश्वासात्मने एकादशीतिथिरूप नीलपताका नित्यायै नमः॥
तदुत्तरचत्वारिंशदधिक चतुर्दशशतश्वासात्मने द्वादशीतिथिरूप विजया नित्यायै नमः॥
तदुत्तरचत्वारिंशदधिक चतुर्दशशतश्वासात्मने त्रयोदशीतिथिरूप सर्वमंगला नित्यायै नमः॥
तदुत्तरचत्वारिंशदधिक चतुर्दशशतश्वासात्मने चतुर्दशीतिथिरूप ज्वालामालिनी नित्यायै नमः॥
तदुत्तरचत्वारिंशदधिक चतुर्दशशतश्वासात्मने पौर्णमासीतिथिरूप चित्रा नित्यायै नमः॥
(नित्यामन्त्रानपि तत्तदादौ केचित्पठन्ति इयं नित्याभावना सर्वान्त एव वा कार्या॥)

(११)

चतुरश्राद्यरेखायै नम इति वक्ष्यमाणस्थानेषु व्यापकं न्यस्य॥

दक्षासंपृष्ठरूपशान्तरसात्मने अणिमासिध्यै नमः
दक्षपाण्यंगुल्यग्ररूपाद्भुतरसात्मने लघिमासिध्यै नमः
दक्षस्फिग्रूप करुणरसात्मने महिमा सिध्यै नमः
वामपादांगुल्यग्ररूप हास्यरसात्मने वशित्व सिध्यै नमः
वामस्फिग्रूपबीभत्सरसात्मने प्राकाम्य सिध्यै नमः
वामपाण्यंगुल्यग्ररूप रौद्ररसात्मने भुक्ति सिध्यै नमः
वामांसपृष्ठरूप भयानकरसात्मने इच्छा सिध्यै नमः
चूलीमूलरूपं श्रृंगाररसात्मने प्राप्ति सिध्यै नमः
चूलीपृष्ठरूप नियत्यात्मने सर्वकाम सिध्यै नमः

(१२)

(चतुरश्रमध्यरेखायै नम इति तदन्तर्व्यापकं न्यस्य)
पादांगुष्ठद्वयरूप कामात्मने ब्राह्म्यै नमः
दक्षपार्श्वरूप क्रोधात्मने माहेश्वर्यै नमः
मूर्धरूप लोभात्मने कौमार्यै नमः
वामपार्श्वरूपमोहात्मने वैष्णव्यै नमः
वामजानुरूपमदात्मने वाराह्यै नमः
दक्षजानुरूपमात्सर्यात्मने इन्द्राण्यै नमः
दक्षबहिरंसरूपपुण्यात्मने चामुण्डायै नमः
वामबहिरंसरूपपापात्मने महालक्ष्म्यै नमः
चतुरश्रान्त्यरेखायै नम

इति तदन्तर्व्यापकं न्यस्य

पादांगुष्ठद्वयरूपाधस्सहस्र दळकमलात्मने सर्वसंक्षोभिणीमुद्रायै नमः
दक्षपार्श्वरूपमूलाधारात्मने सर्वाविद्राविणीमुद्राशक्त्यै नमः
मूर्धरूपस्वाधिष्ठानात्मने सर्वाकर्षिणी मुद्राशक्त्यै नमः
वामपार्श्वरूपमणिपूरात्मने सर्ववशङ्करी मुद्राशक्त्यै नमः
वामजानुरूपानाहतात्मने सर्वोन्मादिनी मुद्राशक्त्यै नमः
दक्षजानुरूप विशुध्यात्मने सर्वमहाङ्कुशा मुद्राशक्त्यै नमः
दक्षोरुरूपेन्द्रयोन्यात्मने सर्वखेचरी मुद्राशक्त्यै नमः
वामोरुरूपाज्ञात्मने सर्वबीज मुद्राशक्त्यै नमः
द्वादशान्तरूपोर्ध्वसहस्रदलकमलात्मने सर्वयोनि मुद्रायै नमः
पादांगुष्ठरूपाधारनवकात्मने सर्वत्रिखण्डा मुद्रायै नमः
हृद्रूपत्रैलोक्यमोहनचक्रेश्वर्यैत्रिपुरायै नमः

इति तत्तस्थानानि स्पृष्ट्वा ॥

एतांस्सर्वास्स्वात्माभिन्नत्वेन विभाव्य आत्मनः अपरिच्छिन्नत्वं भावयेत्॥
प्रकटयोगिनीरूपस्वात्मने अणिमासिध्यै नमः॥
अपरिच्छिन्नस्वात्मात्मने सर्वक्षोभिणीमुद्रायै नमः

इति प्रयोगपूर्वकं वा विभावयेत्॥

(१३)

षोडशदळपद्माय नम इति तदन्तर्व्यापकं न्यस्य
दक्षश्रोत्रपृष्ठरूप पृथिव्यात्मने कामाकर्षिणीनित्याकळायै नमः
दक्षांसरूपात्मने बुध्याकर्षिणांनित्याकलायै नमः
दक्षकूर्पररूपतेज आत्मने अहंकाराकर्षिणीनित्याकलायै नमः
दक्षकरपृष्ठरूपवाय्वात्मने शब्दाकर्षिणी नित्याकलायै नमः
दक्षोररूपाकाशात्मने स्पर्शाकर्षिणी नित्याकलायै नमः
दक्षजानुरूपश्रोत्रात्मने रूपाकर्षिणी नित्याकलायै नमः
दक्षगुल्फरूपत्वगात्मने रसाकर्षिणी नित्याकलायै नमः

दक्षापादतलरूपचक्षुरात्मने गन्धाकर्षिणी नित्याकलायै नमः
वामपादतलरूपजिह्वात्मने चित्ताकार्षिणी नित्याकलायै नमः
वामगुल्फरूपघ्राणात्मने धैर्याकर्षिणी नित्याकलायै नमः
वामजानुरूपवागात्मने स्मृत्याकर्षिणी नित्याकलायै नमः
वामोरुरूपपाण्यात्मने नामाकर्षिणी नित्याकलायै नमः
वामकरपृष्ठरूपपादात्मने बीजाकर्षिणी नित्याकलायै नमः
वामकूर्पररूपपाय्वात्मने आत्माकर्षिणी नित्याकलायै नमः
वामांसरूपोपस्थात्मने अमृताकर्षिणी नित्याकलायै नमः
वामश्रोत्रपृष्ठरूपविकृतमन आत्मने शरीराकर्षिणी नित्याकलायै नमः

हृद्रूपसर्वाशापरिपूरक चक्रेश्वर्यै त्रिपुरेश्वर्यै नमः॥
गुप्तयोगिनी रूपस्वात्मने लघिमासिध्यै नमः॥
अपरिच्छन्नरूपस्वात्मात्मने सर्वविद्राविणी मुद्रायै नमः

(१४)

(अष्टदळपद्माय नम इति तदन्तर्व्यापकं न्यस्य)
दक्षशंखरूपवचनात्मने अनङ्गकुसुमायै नमः
दक्षजत्रुरूपादानात्मने अनङ्गमेखलायै नमः
दक्षोरुरूपगमनात्मने अनङ्गमदनायै नमः
दक्षगुल्फरूपविसर्गात्मने अनङ्गमदनातुरायै नमः
वामगुल्फरूपानन्दात्मने अनङ्गरेखायै नमः
वामोरुरूपहानाख्यबुध्यात्मने अनङ्गवेगायै नमः
वामजत्रुरूपोपेक्षाख्यबुध्यात्मने अनङ्गाङ्कुशायै नमः
वामशंखरूपोपेक्षाख्यबुध्यात्मने अनङ्गमालिन्यै नमः।

हृद्रूपसर्वसंक्षोभणचक्रैश्वर्यै त्रिपुरसुन्दर्यै नमः।
गुप्ततरयोगिनीरूपस्वात्मात्मने महिमासिध्यै नमः।
अपरिच्छिन्नरूपस्वात्मात्मने सर्वाकर्षिणी मुद्रायै नमः।

(१५)

(चतुर्दशारचक्राय नम इति तदन्तर्व्यापकं न्यस्य।)

ललाटमध्यभागरूपालंबुसात्मने सर्वसंक्षोभिणीशक्त्यै नमः।
ललाटदक्षभागरूपकुह्वात्मने सर्वविद्राविणी शक्त्यै नमः।
दक्षगण्डरूपविश्वोदरात्मने सर्वाकर्षिणी शक्त्यै नमः॥
दक्षांसरूपवारुण्यात्मने सर्वाह्लादिनी शक्त्यै नमः॥
दक्षपार्श्वरूप हस्तिजिह्वात्मने सर्वसंमोहिनी शक्त्यै नमः॥
दक्षोरुरूपयशोवत्यात्मने सर्वस्तंभिनी शक्त्यै नमः।
दक्षजंघारूपपयस्विन्यात्मने सर्वजृम्भिणीशक्त्यै नमः॥
वामजंघारूपगान्धार्यात्मने सर्ववशंकरी शकत्यै नमः॥
वामोरुरूपपूषात्मने सर्वरञ्जिनी शक्त्यै नमः॥
वामपार्श्वरूपशांखिन्यात्मने सर्वोन्मादिनी शक्त्यै नमः॥
वामांसरूपसरस्वत्यात्मने सर्वार्थसाधिनी शक्त्यै नमः॥
वामगंडरूपेडात्मने सर्वसंपत्तिपूरणी शक्त्यै नमः॥
ललाटवामभागरूपपिंगळात्मने सर्वमन्त्रमयी शक्त्यै नमः॥
ललाटपृष्ठभागरूपसुषुम्नात्मने सर्वद्वन्द्वक्षयंकरी शक्त्यै नमः॥

हृद्रूपसर्वसौभाग्यदायकचक्रेश्वर्यै त्रिपुरवासिन्यै नमः॥
सम्प्रदाययोगिनीरूपस्वात्मात्मने ईशित्वसिध्यै नमः॥
अपरिच्छिन्नरूपस्वात्मात्मने सर्ववशंकरी मुद्रायै नमः॥

(१६)

(बहिर्दशारचक्राय नम इति व्यापकं न्यस्य।)

दक्षाक्षिरूपप्राणात्मने सर्वसिद्धिप्रदादेव्यै नमः॥
नासामूलरूपापानात्मने सर्वसम्पत्प्रदादेव्यै नमः॥

वामनेत्ररूपव्यानात्मने सर्वप्रियङ्करीदेव्यै नमः॥
कुक्षीशकोणरूपोदानात्मने सर्वमङ्गळकारिणी देव्यै नमः॥
कुक्षिवायुकोणरूपसमानात्मने सर्वकामप्रदादेव्यै नमः॥
वामजानुरूपनागात्मने सर्वदुःखविमोचिनीदेव्यै नमः॥
गुदरूपकूर्मात्मने सर्वमृत्युप्रशमनी देव्यै नमः॥
दक्षजानुरूपकरात्मने सर्वविघ्नविनाशिनी देव्यै नमः॥
कुक्षिनिर्ऋतिकोणरूपदेवदत्तात्मने सर्वांगसुन्दरी देव्यै नमः॥
कुक्षिवह्निकोणरूपधनञ्जयात्मने सर्वसौभाग्यदायिनीदेव्यै नमः॥
हृद्रूपसर्वार्थसाधकचक्रेश्वर्यै त्रिपुराश्रियै नमः॥
कुलकौलयोगिनीरूपस्वात्मात्मने वशित्वसिध्यै नमः॥
अपरिच्छिन्नस्वात्मात्मने सर्वोन्मादिनीमुद्रायै नमः॥

(१७)

(अन्तर्दशारचक्राय नम इति तदन्तर्व्यापकं न्यस्य॥)

दक्षनासारूपरेचकाग्न्यात्मने सर्वज्ञादेव्यै नमः॥
दक्षसृक्किरूपपाचकाग्न्यात्मने सर्वशक्तिदेव्यै नमः॥
दक्षस्तनरूपशोषकाग्न्यात्मने सर्वैश्वर्यप्रदादेव्यै नमः॥
दक्षवृषणरूपदाहकाग्न्यात्मने सर्वज्ञानमयी देव्यै नमः॥
सीविनीरूपप्लावकाग्न्यात्मने सर्वव्याधिविनाशिनी देव्यै नमः॥

(१८,१९)

वामवृषणरूपक्षारकाग्न्यात्मने सर्वाधारस्वरूपादेव्यै नमः॥

वामस्तनरूपोद्गारकाग्न्यात्मने सर्वपापहरादेव्यै नमः॥
वामसृक्किरूपक्षोभकाग्न्यात्मने सर्वानन्दमयीदेव्यै नमः॥
वामनासारूपजृम्भकाग्न्यात्मने सर्वरक्षास्वरूपिणीदेव्यै नमः॥
नासाग्ररूपमोहकाग्न्यात्मने सर्वेप्सितफलप्रदादेव्यै नमः॥

हृद्रूपसर्वरक्षाकरचक्रेश्वर्यै त्रिपुरमालिन्यै नमः॥
निगर्भयोगिनीरूपस्वात्मात्मने प्राकाम्यसिध्यै नमः॥
अपरिच्छिन्नरूपस्वात्मात्मने सर्वमहाङ्कुशामुद्रायै नमः॥

(२०)

(अष्टकोणचक्राय नम इति तदन्तर्व्यापकं न्यस्य॥)

चिबुकदक्षभागरूपशीतात्मनेवशिनी वाग्देवतायै नमः॥
कण्ठदक्षभागरूपोष्णात्मने कामेश्वरीवाग्देवतायै नमः॥
हृदयदक्षभागरूपसुखात्मने मोदिनीवाग्देवतायै नमः॥
नाभिदक्षभागरूपदुःखात्मने विमलावाग्देवतायै नमः॥
नाभिवामभागरूपेच्छात्मने अरुणावाग्देवतायै नमः॥
हृदयवामभागरूपसत्वगुणात्मने जयिनीवाग्देवतायै नमः॥
कण्ठवामभागरूपरजोगुणात्मने सर्वेश्वरीवाग्देवतायै नमः॥
चिबुकवामभागरूपतमोगुणात्मने कौलिनीवाग्देवतायै नमः॥
हृद्रूपसर्वरोगहरचक्रेश्वर्यै त्रिपुरासिद्धायै नमः॥
रहस्ययोगिनीरूपस्वात्मात्मने भुक्तिसिध्यै नमः॥
अपरिच्छिन्नक्षररूहपासस्वात्मात्मने सर्वखेचरीमुद्रायै नमः॥

(२१)

हृदयत्रिकोणाधोभागरूपपञ्चतन्मात्रात्मकेभ्यः सर्वजृम्भनबाणेभ्यो नमः॥

(२२)

तद्दक्षभागरूपमन आत्मकाभ्यां सर्वमोहनधनुर्भ्या नमः॥

(२३)

तदूर्ध्वभागरूपरागात्मकाभ्यां सर्ववशंकरपाशाभ्यां नमः॥

(२४)

तद्वामभागरूपद्वेषात्मकाभ्यां सर्वस्तम्भकराङ्कशाभ्यां नमः॥

(२५)

(त्रिकोणचक्राय नम इति व्यापकं न्यस्य॥)

हृदयत्रिकोणाग्रभागरूपमहत्तत्वात्मने वज्रेश्वर्यै देव्यै नमः॥
तद्वामकोणरूपाव्यक्तात्मने भगमालिनी देव्यै नमः॥
हृद्रूपसर्वसिद्धिप्रदचक्रेश्वर्यै त्रिपुरांबायै नमः॥
अतिरहस्ययोगिनीरूपस्वात्मात्मने इच्छासिध्यै नमः॥
अपरिच्छिन्नरूपस्वात्मात्मने सर्वबीजमुद्रायै नमः॥

(२६)

(बिन्दुचक्राय नम इति व्यापकं न्यस्य॥)

हृन्मध्यरूपनिरुपाधिकसंविन्मात्ररूपकामेश्वरांकनिलयायै सच्चिदानन्दैक ब्रह्मात्मिकायै परदेवतायै ललितायै महात्रिपुरसुन्दर्यै नमः॥

(२७)

(निरुपाधिकचैतन्यमेव सच्चिदानन्दात्मकमन्तःकरणप्रतिबिंबितंसत्तदहमेवे त्यनुसन्धानं ललितायालोहित्यमिति विभाव्य॥)

(अभेदसंबन्धेन सत्वाचिन्तवादि विशिष्टसंविदः केवलसंविदश्च तादात्म्य सम्बन्धरूपं कामेश्वरांकयन्त्रणं विशेषणं विभाव्य॥)

उपाध्यभावरूपशुक्लत्वोपलक्षिता सतीशुद्धसंविदेव शुक्लचरणः॥
चित्वविशिष्टसंवित्प्राथमिकपराहन्तात्मकमृत्युरूपेणरागेणोपलक्षितासती रक्तचरणः॥

(अहमाकारवृत्तिनिरूपिता विषयता चरणयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावरूपैव तदुभयसामरस्यमिति विभाव्य॥)
हृद्रुपसर्वानन्दमयचक्रेश्वैय महात्रिपुरसुन्दर्यै नमः।
परापररहस्ययोगिनीरूप स्वात्मात्मने प्राप्तिसिध्यै नमः॥
अपरिच्छिन्नरूपस्वात्मात्मने सर्वयोनिमुद्रायै नमः॥

इति तत्तत्स्थानस्पर्शपूर्वकं सम्यगनुसन्धायोपचारान् समर्पयेत्॥

तद्यथा-

एवमपरिच्छन्नतया भाविताया ललितायाः स्वेमहिम्न्येवप्रतिष्ठिति मासनमनुसन्धामि॥

(३०)

वियदादिस्थूलप्रपञ्चरूपपादगतनामरूपात्मकमलस्य सच्चिदानन्दैकरूपत्व भावनाजलेन क्षाळनं पाद्यं भावयामि॥
सूक्ष्मप्रपञ्चरूपहस्तगतस्य तस्य क्षाळनमर्घ्यं चिन्तयामि॥
भावनारूपाणामपामपि कबलीकाररूपमाचमनं भावयामि॥
सत्त्वचित्त्वानान्दत्वाद्यखिलावयवावच्छेदेन भावनाजलसम्पर्करूप स्नानमनुचिन्तयामि॥
तेष्वेवावयवेषु प्रसक्ताया भावनात्मकवृत्तिविशेष्यतायाः प्रोञ्छनं वृत्य विषयत्वभावनेन वस्त्रं कल्पयामि॥
निर्विषयत्वनिरञ्जनत्वाशोकत्वामृतत्वाद्यनेकधर्मरूपाण्याभरणानि धर्म्यभेदभावनेन समर्पयामि॥
स्वशरीरघटकपार्थिवभागानां जडतापनयेन चिन्मात्रतावशेषरूपं गन्धं प्रयच्छामि॥
आकाशभागानां तथा भावनेन पुष्पाणि समर्पयामि॥
वायव्यभागानान्तथाभावनया धूपयामि॥
तैजसभागानान्तथाकरणेनोद्दीपयामि॥

अमृतभागांस्तथा विभाव्य निवेदयामि॥
षोडशान्तेन्दुमण्डलस्य तथा भावनेन ताम्बूलकल्पमाचरामि॥
परापश्यन्त्यादिनिखिलशब्दानां नादद्वारा ब्रह्मण्युपसंहारचिन्तनेन स्तवीमि॥

(३१)

विष्येषु धावमानानां चित्तवृत्तीनां विषयजडतानिरासेन ब्रह्मणि प्रविलाप नेन प्रदक्षिणीक्ररोमि॥
तासां विषयेभ्यः परावर्तनेन ब्रह्मैकप्रवणतया प्रणमामि॥

(इत्युपचर्य जुहुयात्॥)

विहिताविहितविषयावृत्तयः उत्पन्नाः अहं त्वं गुरुर्देवतेत्यादयः तास्सर्वा श्चक्रराजस्थानन्तशक्तिकदम्बरूपास्तत्तत्सूक्ष्मरूपा ये ये संस्कारातस्तत्सर्व चिन्मात्रमेवेति विभावनया निर्व्युत्थानं स्वात्मनि जुहोमि॥

(३२)

प्रकृतभावनासु ये गुरुचरणादिशक्तिकदम्बान्ताविषयास्ते सर्वेपि चिन्मात्र रूपान् परस्परं भिद्यन्ते इति भावनया तर्पयामि॥

(३३)

तिथिचक्रमुक्तरूपं कालचक्रं देशचक्रं च सर्वमस्ति भाति प्रियं च न तु नामरूपवदतस्सर्वं ब्रह्मैवेति विभावयामि॥

(३४)

अथवा पूर्वलिखितां नित्याभावनामिहैव श्वासप्रविलापनफलिकां कुर्यात्
तेन मनः पवनात्मनामैक्यनिभालनेन त्रीन्मुहूर्तान् द्वावेकं वा मुहूर्तमविच्छिन्नं
व्यापयेत्। तस्य देवतात्मैक्यसिद्धिः चिन्तितकार्याण्ययत्नेन सिध्यन्ति॥

(ततोऽवतीर्य प्राणायामत्रयमृष्यादिन्यासत्रयंच कृत्वा गुरुं स्तुवीतेति सर्वं शिवम्॥)

अथर्वशिरसि प्रोक्तभावनानां सतां मुदे।
इति भास्कररायेण प्रयोगविधिरीरितः॥
श्यामे संगीतमातः परशिवनिलये मुख्यसाचिव्यभारो
द्वाहे दक्ष दयापूरितनिजहृदये मामकीं दैन्यवृत्तिम्।
श्रीमत्सिंहासनेश्यां भववनपतितान्दावदग्धान्नमस्ते
त्रातुं पीयूषवर्षैः कथय परिकरं बद्धवत्यां विविक्ते॥

यत्रास्ति भोगो न च तत्र मोक्षः यत्रास्ति मोक्षो न च तत्र भोगः।
श्रीसुन्दरीसाधकपुंगवानां भोगश्च मोक्षश्च करस्थ एव॥

पातय वा पाताले स्थापय वा सकललोकसाम्राज्ये।
मातस्तवांघ्रियुगलं नाहं मुञ्चामि नैव मुञ्चामि॥

यश्शिवो नामरूपाभ्यां या देवी सर्वमङ्गळा।
तयोः संस्मरणात्पुंसां सर्वतो जयमङ्गळम्॥

दुर्गे शिवेऽभये माये नारायणि सनातनि।
जये मे मङ्गळे देहि नमस्ते सर्वमङ्गळे॥

इति श्रीः॥

श्रीतन्त्रराजे पञ्चत्रिंशपटले भावनोपनिषत्प्रतिपादित

महायागक्रमस्योपबृह्मणश्लोकाः

अथ षोडशनित्यानां स्वात्मत्वे वासनां श्रृणु।
यया तन्मयतासिद्धिः प्रत्यक्षा भवति ध्रुवम्॥१॥

गुरुराद्या भवेच्छक्तिः सा विमर्शमयी मता
नवत्वं तस्य देहस्य रन्ध्रत्वेनावभासते॥२॥

बलिदेव्यः स्वमायाः स्युः पञ्चमी जनकात्मिका
कुरुकुल्ला भवेन्माता पुरुषार्थास्तु सागराः॥३॥

रत्नद्वीपो भवेद्देहो नवत्वं धातुरोमभिः।
संकल्पाः कल्पतरवः स्वाधारा ऋतवः स्मृताः॥४॥

ग्रहर्क्षराशिचक्रेण कालात्मा पश्चिमामुखः
तेन पूर्वाभिमुख्यं स्यादन्यत्ते कथितं मिथः॥

ज्ञाता स्वात्मा भवेत् ज्ञानमर्घ्यं ज्ञेयं बहिः स्थितम्।
श्रीचक्रपूजनं तेषामेकीकरणमीरितम्॥६॥

श्रीचक्रे सिद्धयः प्रोक्ता रसा नियतिसंयुताः।
ऊर्मयः पुण्यपापे च ब्राह्मयाद्या मातरः स्मृताः॥७॥

भूतेन्द्रियमनांस्येव क्रमान्नित्याकलाः पुनः।
कर्मेन्द्रियार्थौ दोषाश्च ज्ञेयाः स्युः शक्तयोष्ट वै॥८॥

नाड्यश्चतुर्दश प्रोक्ताः क्षोभिण्याद्यास्तु शक्तयः।
वायवो दशसंप्रोक्ताः सर्वसिध्यादिशक्तयः॥९॥

बह्नयो दशसंप्रोक्ताः सर्वज्ञाद्यास्तु शक्तयः।
शीतोष्णसुखदुःखेच्छा गुणाः प्रोक्ताः क्रमेण वै॥१०॥

वशिन्याद्याश्शक्तयः स्युः तन्मात्राः पुष्पसायकाः।
मनो भवेदिक्षुधनुः पाशो राग इतीरितः॥११॥

द्वेषः स्यादङ्कुशः प्रोक्तः क्रमेण वरवर्णिनि ।
अव्यक्ताहङ्कृतिमहदाकाराः प्रतिलोमतः॥

कामेश्वर्यादिदेव्यस्स्युः संवित्कामेश्वरः स्मृतः।
स्वात्मैव देवता प्रोक्ता ललिता विश्वविग्रहा॥१२॥

लौहित्यं तद्विमर्शः स्यादुपास्तिरिति भावना।
सिद्धिस्त्वनन्यचित्तत्वं मुद्रा वैभवभावनम्॥१३॥

उपचाराश्चलत्वेपि तन्मयत्वाप्रमत्तता।
प्रयोगास्तु विकल्पानां हेतोः स्वात्मनि नाशनम्॥१४॥

यन्त्राणि मन्त्रास्सर्वत्र स्वात्मत्वे स्थैर्यसाधन ।
सन्ध्यासु भजनं देव्या आदिमध्यान्तमज्जनं॥१५॥

अन्यास्तु शक्तयश्चक्रगामिन्यो याः समन्ततः
तास्तु विश्वविकल्पानां हेतवस्समुदीरिताः॥१६॥

न्यासस्तु देवतात्वेन स्वात्मनो देहकल्पनम्।
जपस्तन्मयतारूपभावनं सम्यगीरितम्॥१७॥

होमो विश्वविकल्पानां स्वात्मन्यस्तमयो मतः।
तेषामन्योन्यसंभेदभावनं तर्पणं भवेत्॥१८॥

मोहाज्ञानादिदुःखानामात्मन्यस्तमयो दृढम् ।
अभिषेकस्तु विद्या स्यादात्मा सर्वाश्रयो महान्॥१९॥

उपाधीनां तु राहित्यं उपदेश इतीरितः।
दक्षिणाभेदशून्यत्वं शुश्रूषा स्थैर्यमुच्यते॥२०।

तिथिरूपेण कालस्य परिणामावलोकनम् ।
नित्याः पञ्चदशैताः स्युरिति प्रोक्तास्तु वासनाः॥

इति श्रीः॥

श्रीललिताचतुष्षष्ट्युपचारसंग्रहः

ओं॥ हृन्मध्यनिलये देवि ललिते परदेवते।
चतुष्षष्ट्युपचारांस्ते भक्त्या मातस्समर्पये॥१॥

कामेशोत्संगनिलये पाद्यं गृह्णीष्व सादरम्।
भूषणानि समुत्तार्य गन्धतैलं च तेऽर्पयं॥२॥

स्नानशालां प्रविश्याथ तत्रस्थ मणिपीठके।
उपविश्य सुखेन त्वं देहोद्वर्त्तनमाचर ॥३॥

उष्णोदकेन ललिते स्नापयाम्यथ भक्तितः।
अभिषिञ्चामि पश्चात्त्वां सौवर्णकलशोदकैः॥४॥

धौतवस्त्रप्रोञ्छनं चारक्तक्षौमांबरं तथा।
कुचोत्तरीयमरुणमर्पयामि महेश्वरि॥५॥

ततः प्रविश्य चालेयमण्टपं परमेश्वरि।
उपविश्व च सौवर्णपीठे गन्धान्विलेपय॥६॥

कालागरुजधूपैश्च धूपये केशपाशकम्।
अर्पयामि च माल्यादि सर्वर्त्तुकुसुमस्रजः॥७॥

भूषामण्टपमाविश्य स्थित्वा सौवर्णपीठके।
माणिक्यमकुटं मूर्ध्नि दयया स्थापयांबिके॥८॥

शरत्पार्वणचन्द्रस्य शकलं तत्र शोभताम्।
सिन्दूरेण च सीमन्तमलङ्कुरु दयानिधे॥९॥

फाले च तिलकं न्यस्य नेत्रयोरञ्जनं शिवे।
वालीयुगळमप्यम्ब भक्त्या ते विनिवेदये॥१०॥

मणिकुण्डलमप्यम्ब नासाभरणमेव च।
ताटङ्कयुगळं देवि यावकश्चाधरेऽर्पये॥११॥

अद्यभूषणसौवर्णाचिन्ताकपदकानि च।
महापदकमुक्तावल्येकवल्यादि भूषणम्॥१२॥

छन्नवीरं गृहाणाम्ब केयूरयुगलंतथा।
वलयावलिमंगुल्याभरणं ललिताम्बिके॥१३॥

ओड्याणमथ कट्यान्ते कटिसूत्रं च सुन्दरि।
सौभाग्याभरणं पादकटकं नूपुरद्वयम्॥१४॥

अर्पयामि जगन्मातः पादयोश्चांगुलीयकम्।
पाशं वामोर्ध्वहस्ते ते दक्षहस्ते तथाङ्कुशम्॥१५॥

अन्यस्मिन्वामहस्ते च तथा पुंण्ड्रेक्षुचापकम्।
पुष्पबाणांश्च दक्षाधः पाणौ धारय सुन्दरि॥१६॥

अर्पयामि च माणिक्यपादुके पादयोश्शिवे।
आरोहावृतिदेवीभिश्चक्रं परशिवे मुदा॥१७॥

समानवेषभूषाभिस्साकं त्रिपुरसुन्दरि।
तत्र कामेशवामाङ्कपर्यङ्कोपनिवेशिनीम्॥१८॥

अमृतासवपानेन मुदितां त्वां सदा भजे।
शुद्धेन गांगतोयेन पुनराचमनं कुरु ॥१९॥

आनन्दोल्लासहासेन विलसन्मुखपङ्कजाम्॥२०॥

भक्तिमत्कल्पलतिका कृतीस्यां त्वां स्मरन् कदा।
मङ्गळारार्तिकं छत्रं चामरं दर्पणंतथा॥२१॥

ताळवृन्तं गन्धपुष्पधूपदीपांश्च तेऽर्पये।
श्रीकामेश्वरीतप्तहाटककृतैः स्थालीसहस्त्रैर्भृतं
दिव्यान्नं घृतसूपशाकभरितं चित्रान्नभेदैर्युतम्।
दुग्धान्नं मधुशर्करादाधियुतं माणिक्यपात्रार्पितं
माषापूपकपूरिकादिसहितं नैवेद्यमम्बार्पये॥२२॥

साग्रविंशतिपद्योक्तचतुष्षट्युपचारतः।
हृन्मध्यनिलया माता ललिता परितप्यतु॥२३॥

श्रीमुखाख्यस्य वर्षस्य तुलायां शुक्लपक्षके।
चतुर्थ्यामपराह्ने च ललितार्पितमानसः॥२४॥

साग्रविंशतिपद्यैस्तु चतुष्षष्ट्युपचारकान्।
समग्रहीत् पराम्बायाः प्रीत्यै नारायणो मुदा॥२५॥

नारायणःश्रीपुरुषोत्तमात्मजोऽलिखन्महीशूरपुरेवसन्कृती।
देवीसपर्यामखिलाभिलाषदां कामेशवामाङ्कगता प्रसीदतु ॥२६॥

ओंतत्सदिति श्रीः॥ इति देवी चनुष्षष्ट्युपचारपूजासंग्रहः सम्पूर्णः॥

This is a composition of the late Ashtāna-vidvān Branhma-śrī K.P. Narayana-śāstri, Professor of Advaita, Chamarajendra Sanskrit College, Bangalore. It summarizes the mental worship of Lalitā.

ŚRĪ CHAKRA

TRIPUROPANISHAD - with BHĀSHYA of Bhāskara-rāya

अथ त्रिपुरोपनिषदः शान्तिमन्त्र पाठः
(भाष्यसमेतः)

ŚĀNTI-PĀṬHA

ओं वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता-मनो मे वाचि प्रतिष्ठितम् ॥

तत्वविद्याप्रतिपादकग्रन्थपाठे प्रवृत्तो मे वाक् सर्वदा मनसि प्रतिष्ठिता। मनो विवक्षितशब्दजात-प्रतिपादिकेति यावत्॥ मनश्च मदीय वाचि प्रतिष्ठितंआत्मविद्याप्रतिपादकमेव शब्दजातं मनसा विवक्ष्यते। अन्योन्यानुगृहते हि वाङ्मनसे विद्यार्थग्रन्थं साकल्येनावधारयितुं शक्नुतः। मनसस्सावधानत्वाभावे यत्किंचिदसंगतं ब्रूयात् - तथा वाचः पाटवाभावे विवक्षितं न यथावदुच्चार्यते - अतस्तयोः परस्परानुकूल्यप्रार्थना क्रियते इति भावः॥

आविरावीर्म एधि ॥

आविश्शब्देन स्वप्रकाशं ब्रह्मचैतन्यमुच्यते॥ हे परमात्मन् मे आविरेधि। अविद्यावरणापनयेन मे प्रकटीभवेत्यर्थः॥

वेदस्य म आणीस्थः । श्रुतं मे मा प्रहासीः ॥

हे वाङ्मनसे तत्वविद्याप्रतिपादकवेदग्रन्थस्य-मे-मदर्थम् आणी-आनयन समर्थे भवतमित्यर्थः। हे श्रोत्रेन्द्रिय, मदर्थं त्वया श्रुतं ग्रन्थजातं मा प्रहासीः मा विस्मरेत्यर्थः॥

अनेनाधीतेनाहोरात्रान् सन्दधामि ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि ॥

अनेनाधीतेनोपनिषद्ग्रन्थेन विस्मरणरहितेनाहोरात्रान् संयोजयामि। अहनि रात्रौ चालस्यं परित्यज्य निरन्तरं पठामीत्यर्थः॥ पठिते च ग्रन्थे। ऋतं-परमार्थभूतं वस्तु वदिष्यामि-विरपीतार्थवदनं

कदाचिदपि माभूदित्यर्थः।। ऋतं-मानसं-सत्यं-वाचिकं-मनसा वस्तुतत्वं विचार्य वाचा वदिष्यामीत्यर्थः।।

तन्मामंवतु तद्वक्तारंमवतु अवंतुमामवंतुवक्तारंमवंतुवक्तारं ।।
ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ।।

तद्ब्रह्मतत्वं। मां शिष्यं। सम्यग्बोधेन पालयतु आचार्यश्च बोधकत्वसामर्थ्यप्रदानेन पालयतु।। पुनरप्यवतुमामिति फलप्रार्थनाअविद्यानिवृत्तिविषयिणी क्रियतेआचार्यस्य तु तादृशशिष्यलाभेन विद्यासम्प्रदायाविच्छेदलाभ फलम्।। अनेन मन्त्रपाठेन पूर्वं विद्याप्रतिबन्धकविघ्नाः परिह्रियन्ते विद्योत्पत्तेरूर्ध्वन्तु असम्भावनाविपरीतभावनोत्पादकविघ्नाः।।

अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यवद्योतकः।। इति शान्तिमन्त्रार्थः।। श्रीः।।

श्रीत्रिपुरोपनिषत्
(भाष्यसहिता)

सहस्रदलपद्मे स्वे नाथांघ्र्यब्जद्वये सति।
कमले कमलोत्पत्तिर्नदृष्टेत्युक्तयः कथम् ॥

श्रीसांख्यायनकल्पसूत्रविधिभिः कर्माणि ये कुर्वते-
येषां शाकल एव मन्त्रनिचयः कौषितकं ब्राह्मणम्।
तैरारण्यकमध्यमन्त्रविततिर्या पठ्यते बह्वचैः
ऋग्भिषोडशाभिर्महोपनिषदं व्याचक्ष्महे तां वयम्॥

इह खलु त्रैवर्णिकैरध्येतव्यो वेदः पूर्वोत्तरकाण्डभेदेन द्विविधः॥

अधिकारिणस्तु देहातिरिक्त आत्मापरलोकयातायातक्षमोऽस्तीति विश्वासशीला एवामुष्मिकफलक्रियासु यथाधिक्रियन्ते, तथा तेष्वपि देवतानामास्मदादिभिरदृश्यमानाप्यभिमतफलदानक्षमा काचिदस्तीति विश्वासशीला एव रामकृष्णाद्युपास्तावधिक्रियन्ते॥

ईदृश जनाभिप्रायेणैव देवतानां विग्रहादिपञ्चकं समर्थितं बादरायणादिभिः॥ येषान्तु देवतासद्भावे जन्मान्तरकर्मवशादनाश्वासः आस्तिकता च ते पूर्वकाण्डोक्तकर्मस्वेवाधिकारिणः न देवतोपासनायां-तादृशजनाभिप्रायेणैव देवतानां विग्रहादिपञ्चकनिरासेन कर्मप्राधान्यवादस्समर्थितो जैमिन्यादिभिः। अतएव तादृश कर्मठानमेव कर्मपरिपाकवशात्कतिपयानां शिवशक्तिपूजायां प्रवृत्तौ सत्यां, मीमांसकमतपरित्यागप्रयुक्तोपहासो वृत्तौ वर्णितो मृगेन्द्रसंहितायां॥

ये तु देवतोपासकास्तैरपि विग्रहादि पञ्चकापह्नवामिप्रायरहस्यं जानानैरपि कर्मप्राधान्यवादो न निरसनीयः। तथात्वे तादृशकर्मठानां चित्तपरिपाकविशेषमन्तरेण समर्थ्यमानार्थे विश्वासानुदयात् निरसनयुक्तिभिस्तदवलम्बितार्थे सन्देहोदये तेषामुभयभ्रष्टतापत्तेः। अत एव तेषां संरक्षणार्थमेवोपासकैरपि तानि कर्माणि तद्वदेव सविश्वासमिव कार्याण्येव॥ एतदभिप्रायेणैव लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि॥ इत्यादि विधयः॥ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनां इत्यादि निषेधाश्च॥

उत्तरभूमिकाधिरूढैरपि पूर्वभूमिकायास्समर्थनं स्वभूमिकाया अप्रकाशनञ्चावश्यं कार्यमिति तु पिण्डितोर्थः॥ तेनैतौ विधिनिषेधौ निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां जीवन्मुक्तानामप्यावश्यकाविति सिध्यति॥

येषान्तु बहु जन्मसु पूर्वकाण्डोक्तकर्मानुष्ठानवशाच्चित्तपरिपाकविशेषो दृढो दृश्यते तादृशान्प्रति तु सम्यक् परीक्ष्य स्वभूमिकाया शनैश्शनैः प्रकाशनीयैव॥ अन्यथा सम्प्रदायविच्छेदापत्तेः। त्रिपुरसुन्दर्युपास्तिपर्यन्ता ये भूमिकाभेदास्ते तु सविस्तारं वामकेश्वरतन्त्रव्याख्याने सेतुबन्धाख्याने अस्माभिः प्रदर्शिताः। उपासनाशास्त्रे तु देवताप्राधान्यमेव न कर्मणः प्राधान्यम्। क्रियाप्राधान्याभावादेव देवतारूपसिद्धवस्तुबोधका वेदान्ता इति वाचोयुक्तिः। देवतायाश्च त्रीणि रूपाणि स्थूलं सूक्ष्मं परञ्चेति। तत्राद्यं तत्तद्ध्यानश्लोकोक्तं(स्थूलं, मन्त्र १०)-द्वितीयं तत्तन्मूलमन्त्रात्मकं (मध्यं, मन्त्र ८) तृतीयन्तु वासनात्मकम् (सूक्ष्मं, मन्त्र ७)॥ देवतारूपत्रैविध्यादेव तदुपास्तिरपि त्रिविधा। बहिर्याग जपान्तर्यागभेदात्॥

तदिदं सपरिकरमृग्वेदपुरुषो महोपनिषद्रूपेणोपदिशति तिस्रः पुरः इत्यादिना इत्युपनिषदित्यन्तेन॥ अस्या उपनिषदः परदेवतास्तुतौ विनियोगः तृतीयदशमर्चमन्त्रलिंगात्॥

तिस्रः पुरस्त्रिपथा विश्वचर्षणी यत्राकथा अक्षरा सन्निविष्टा॥
अधिष्ठायैनामजरा पुराणी महत्तरा महिमा देवतानाम्॥

तत्र प्रधानदेवतां निर्देष्टुं प्रथमामृचमाह तिस्रः पुर इत्यादि॥

तत्र मुक्तिस्तावत्पञ्चविधा-सालोक्यमेकं (स्थूलं), सामीप्यसारूप्यसायुज्यत्रितयं (मध्यं) कैवल्यञ्चेति (सूक्ष्मं)॥ तास्वाद्यान्त्यौ प्रत्येकं द्वौ मार्गौ-मध्यमत्रयमेको मार्गः। तथा च त्रैत्तिरीया आमनन्तिय एवं विद्वानुदगयते प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वादित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो दक्षिणे प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वादित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसस्सायुज्यँस्सलोकतामाप्नोत्येतौ वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो महिमानम्॥ इति। अयं भावः। ऊर्ध्वरेतसां स्वाश्रमोक्तकर्मानुष्ठानवतां चन्द्रलोकप्राप्तिस्सालोक्यरूपा प्रतीकोपासनया स्वस्वामिभावेनोपासनया अहंग्रहोपासनया च

सामीप्यादि त्रितयरूपा आदित्यलोकप्राप्तिः ॥ निर्गुणोपास्तिरूपब्रह्मज्ञानवतान्तु कैवल्यरूपब्रह्मपदप्राप्तिरिति ॥

एतन्मार्गत्रितयमेव स्पष्टमुपबृंहितं विष्णुपुराणे तृतीयांशे ॥ उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणं-पितृयाणस्सवै पन्था वैश्वानरपथाद्बहिरित्यादिना विवेकज्ञानदृष्टं च तद्विष्णोः परमं पदं इत्यन्तेन मार्गत्रैविध्यादेव गन्तव्याः पुर्योऽपि तिस्रः। ईदृशपुरत्रयप्रापकत्वात् तद्रूपत्वाद्वा परदेवता त्रिपुरेत्युच्यते ॥

आत्मबुध्या प्रतीकेन मातृ-बुध्याप्यहन्धिया कर्मणापि भजन्मर्त्यः कैवल्यं पदमश्नुते॥ इति शक्ति-रहस्यवचनेन पञ्चविधात्मभजनेनापि त्रैपुरप्राप्तेरुक्तत्वात्॥ तस्मात् सैव तिस्रः पुरः त्रिपुरा। त्रयः पन्थानो यस्या स्सा त्रिपथा। तत्पुरुषानंगीकारादेव पथस्संख्याव्ययादेरिति नपुंसकत्वं न।

चर्षणीशब्दो वैदिक निघण्टुरीत्या प्रजावाचकः। विश्वास्समस्ताश्चर्षणयो यस्यां सा विश्वचर्षणीदेव्येव समस्तप्राण्युत्पादिकेति यावत्॥ विश्वदृष्टिर्वा इदमत्र बोध्यं॥

तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति श्रुतिसिद्धं यद्ब्रह्मणः प्राथमिकमीक्षणं तदेव सर्वजनकं, तदेवेच्छारूपं, कृतिरूपञ्च॥ सोऽकामयत तपोऽकुरुत इति श्रुत्यन्तरात्। स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुत्यापि एकैव ब्रह्माभिन्ना प्राथमिकी वृत्तिः ज्ञानेच्छाकृतिरूपेति प्रतिपाद्यते ॥

सा वृत्तिरेवेच्छाज्ञानक्रियासमष्टिरूपत्वात् शान्तेत्युच्यते ॥ पश्यन्ती मध्यमावैखरीत्रयसमष्टिसूक्ष्मरूप-त्वात्परेत्युच्यते। वामाज्येष्ठारौद्रीसमष्टिरूपत्वादम्बिकेत्युच्यते ॥ सा शान्तात्मिका देवतैव श्रीचक्रस्थं बिन्दुचक्रम् ॥

तदुक्तं नित्याहृदये परं ब्रह्म प्रक्रम्य॥
प्रसृतं विश्वलहरीस्थानं मातृत्रयात्मकं।
बैन्दवं चक्रमित्यादि॥

तदेव च तिस्रः पुरः त्रिपथा विश्वचर्षणी इति विशेषणत्रयनिर्दिष्टं॥ विशेषणेषु बहुवचनैकवचनाभ्यां विशेष्यस्य त्रित्रिरूपत्वमेकात्मकत्वञ्च सूचितं॥ तादृशमीक्षणावच्छिन्नं ब्रह्म प्रक्रभ्य कालिकापुराणेऽप्युक्तं॥

त्रिकोणमण्डलश्चास्या भूपुरं च त्रिरेखकं।
मन्त्रोपि त्र्यक्षरः प्रोक्तः तथा रूपत्रयं पुनः।
त्रिविधा कुण्डली शक्तिः त्रिदेवानां च सृष्टये
सर्वत्रयं त्रयं यस्मात्तस्मातु त्रिपुरा मता।

इत्यादि॥

अर्थसृष्टिजनकत्वेन तां निर्दिश्य, शब्दसृष्टिजनेकत्वेनापि तां निर्दिशति यत्रेति। यत्र यस्यां शान्ताम्बिकादिरूपायां त्रिपुरायां अकथाः अकाराद्याः ककाराधेद्याः थकाराद्याः षोडशषोडश अक्षरा संनिविष्टा। अक्षराणि सन्निविष्टानि वटबीजे वृक्षवत् सम्यक् नितरां च वर्तन्ते।

The three shoḍaśa-groups:

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः (१६)
क ख ग घ ङ च छ ज झ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त (१६)
थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स (१६)

represent the world of objects.

हकारो हि विमर्शस्वरूप एवेति न व्यष्टिवेषेण पृथक् गृह्यते हकारार्णः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः। इति वचनात्। ळकारस्तु लकारान्नभिद्यते॥ क्षकारस्तु कषसंसर्गरूप एव न स्वतन्त्रः। तस्मादष्टाचत्वारिंशन्मातृकाः॥ एता एव मातृकाः। तथाच सूचसंहितायां

एकधा च द्विधा चैव तथा षोडशधा स्थिता।
द्वात्रिंशद्भेदसंभिन्ना या तां वन्दे परां कलां॥

इति॥

द्विधा स्वरव्यञ्जनभेदेन स्वरः षोडशरूपः। व्यञ्जनं द्वात्रिंशद्भेदमित्यर्थः॥ अक्षरादिपदद्वये जसोडादेशश्छान्दसः॥ एवं पूर्वार्धेन बिन्दुचक्रस्वरूपमुपदिश्य तदधिष्ठात्रीं उपास्यां परदेवतामाहाधिष्ठायेति॥ एनां साम्प्रतमुपदिष्टां बिन्दुरूपां त्रिपुरामधिष्ठाय काचित् अस्ति देवता॥ अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोप्यस्ति इति कात्यायनवचनादस्तेरध्याहारः॥ उत्तरमन्त्रस्थक्रियया वाऽल्यपोन्वयः॥

सा देवता अजरा मरणरहिता जृवयोहानावित्यत्र वयोहानिपदेन वयस्यो नाशस्यैव कथनात्॥ पुराणी-अनादिः। जन्मरहिता देवतानां ब्रह्मविष्णुशिवादीनामिति प्रसिद्धानां मध्ये महत्तरा सर्वोत्कृष्टा। तासां देवतानां यो महिमा तद्रूपा च। देवतान्तराणां माहात्म्यस्याप्येषैव निदानं एतदुपासनयैव तेषां महिमलाभ इति भावः॥

त्रिपुरोपनिषदि तदनुयायिपुराणतन्त्रादिषु च शिवविष्ण्वाद्युपासितानां विद्यानां बहुशः प्रदर्शनात् ''शंभुः पूजयते देवीं मन्त्रशाक्तिमयीं शुभां''॥ इत्यादिना निखिलदेवपूजनीयप्रतिमाभेदानां पद्मपुराणे विस्तरेण कथनाच्च। तथा च ''न भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचितुमर्हति। सत्यन्यस्मिन्नभिक्षुके'' इति न्यायेन देवतान्तरोपास्यापेक्षया परदेवतोपास्तिरेव ज्यायसी इति तु ध्वन्योर्थः॥ तदिदमस्माभिरुक्तं परशिवस्तेव॥

> त्वद्दत्तैश्वर्यभाजः परशिवकथंकारमन्यान् सुरेन्द्रान्
> याचे देहीति शक्रद्रुहिणहरिमुखान् भिक्षुकान् भिक्षुकोऽहं।
> अज्ञोपि द्वादशाहक्रतुविकृतिशतस्यांगभूतोपि चोक्थ्यो
> ज्योतिष्टोमोक्थ्यधर्मानभिलषति न तु द्वादशाहोक्थ्यधर्मान्

इति॥ अजरेत्यादिभिर्ब्रह्मलिंगैर्बिन्दुचक्राधिष्ठात्री देवता परंब्रह्मैव इत्युक्तं भवति। देवतापदस्य विशेष्यत्वाभिप्रायेण स्त्रीत्वं अजरादिपदानां अत एव श्रुत्यन्तरे क्लीबनिर्देशः॥ तथा च स्पष्टमेवाथर्वणा आमनन्ति।

> अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोद्या तस्यां हिरण्मयः कोशः
> स्वर्गो लोको ज्योतिषावृतः तस्मिन् हिरण्मये कोशे त्र्यस्रे
> त्रिप्रतिष्ठितं तस्मिन् यद्यक्षमात्मन्वत् तद्वै ब्रह्मविदो विदुः॥

भूपुरादित्रिकोणान्तचक्राष्टकोपरि यः कोशो गर्भीकृतरूपत्रयो बिन्दुरिति यावत्॥ तस्मिन् यक्षं महद्भूतमस्ति। बहिःपूजाऽयोग्यत्वाद्यक्षपदेन निर्देशः। तत् स्वात्मनि ब्रह्मविद एव विदुः। नान्ये इत्यर्थः इति सेतुबन्धे विस्तरः॥

एवं बिन्दुचक्रमुक्त्वा त्रिकोणवसुकोणचक्रद्वयसमष्टिरूपं (१+८) नवयोन्यात्मकं (संहार) चक्रमुपदेष्टुं द्वितीयामृचमाह॥ नवयोनीरिति

नवयोनीर्नवचक्राणि दधिरे नवैवयोगा नवयोगिनीश्च॥
नवानां चक्रे अधिनाथास्योना नवमुद्रा नवभद्रा महीनां॥२॥

तिस्रः पुरो नवयोनीर्दधिरे एकमपि बिन्दुचक्रं त्र्यात्मकत्वात् प्रत्येकं रूपत्रयं दध्रे इति दीधीङ् दीप्तिदेवनयोरिति च्छान्दसधातोरिदं रूपं। दीपनं च प्रकाशनं (मेव), फलत उत्पादनमेवेह विवक्षितोऽर्थः॥

शान्तात्वावच्छेदेनेच्छाशक्तिः क्रियाशक्तिः ज्ञानशक्तिः चेति तिस्रो देवता उदपादयत् अम्बिकात्वावच्छेदेन ब्रह्मविष्णुरुद्रान् स्त्रीरूपान् वामाज्येष्ठारौद्रीशक्तिनामकानजनयत्। परात्वावच्छेदेन पश्यन्तीमध्यमावैखरीति बाग्देवता अजीजनत् इत्यर्थः। सा परदेवतैवैनां त्रिपुरामधिष्ठाय नवयोनीश्चक्रे इति वान्वयः॥

एता नवदेवता एव नवयोनिचक्रात्मना परिणता इति वासनाध्वनिः॥ जातजनिष्यमाणानि संस्कारात्मना नवयोनिष्वेव सन्ति। तदेतदाह नवचक्राणि कर्तॄणि नवयोनीर्दधिरे इति॥

शक्तित्रिकोणद्वयेन वह्नित्रिकोणेनैकेन च नवयोनि चक्रनिष्पत्तिः। प्रतित्रिकोणं तिस्रो रेखा इति नवानां रेखाणां योगा अपि कोणरूपा नवैव॥ तेन नवयोगिनीर्दधिरे। नवचक्राणामिह सत्वादेव तत्रत्य प्रकटादियोगिनीनवकमपि कोणात्मनेहैव तिष्ठतीति भावः॥

देशकालानवच्छिन्नं तदूर्ध्वं परमं महः। इत्यादि व्यवहारात् देशाद्यवच्छिन्नो बिन्दुचक्रादिप्रपञ्चो ब्रह्मणोऽधोधस्तिष्ठतीति लभ्यते। एवन्मूलक एव श्रीचक्रस्य मेरुप्रस्तारोऽपि।

Basic figure from which Śrī-chakra is derived:

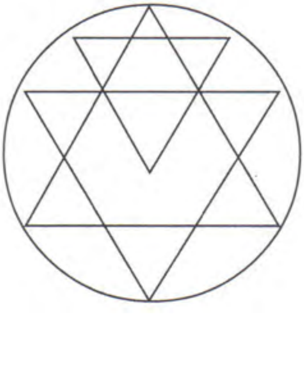

तेनैकस्मिंश्चक्रे भूपुरादिबिन्द्वन्ता उपर्युपरि नवभूमिकाः तासामधिपतयोपि त्रिपुराचक्रेश्वर्यादिनामानो नवैच। ता अपि नवयोनिष्वेव सूक्ष्मरूपेण तिष्ठन्तीत्याह-चक्रे नवानां महीनामधिनाथा अपि कर्त्र्यो नवयोनीर्दधिरे इति॥ स्योना इति चक्रेश्वरीविशेषणं। सुखहेतुभूता इत्यर्थः। नवमुद्राः संक्षोभिण्यादि योन्यन्ता अपि इहैव स्थिताः। नवभद्रास्तु तन्त्रे विवृताः ''धर्माधर्मौ तथात्मानो मातृमेये तथा प्रपा''। इति। पुण्यं पापं-आत्मा अन्तरात्मा परमात्मा ज्ञानात्मा प्रमाता प्रमेयं प्रमेति नवकं तदर्थः आत्मचतुष्टयस्वरूपविवरणमात्मोपनिषदि द्रष्टव्यं॥ चक्रं नवात्मकमिदं नवधा भिन्नमन्त्रकं। इत्युपबृंहणदर्शनात्। भद्रापदेन मन्त्रा वा ग्राह्याः॥ ते च नवचक्रेश्वरीमन्त्रा इति केचित्। सान्निध्यान्मुद्रामन्त्रा एवेति तु युक्तं। बिन्दुत्रिकोणवसुकोणात्मकचक्रत्रयरूपे संहारचक्र एव सर्वं श्रीचक्रं सूक्ष्मरूपेण तिष्ठतीति तु पिण्डितोर्थः। आपत्कालिकसंक्षिप्तपूजाप्रकारेषु वसुकोणादिबिन्द्वन्तमातृपूजाविधिर्यस्तन्त्रेषूपलभ्यते। तत्रेयमेव श्रूतिर्मूलं॥ अत्रसर्वत्रोपब्रह्मणानि तन्त्रपुराणवचनानि तु विस्तरभयान्न लिख्यन्ते॥

अथ दशारद्वयमन्वश्ररूपं स्थितिचक्रमुपदेष्टुं तृतीयामृचमाह-

एका सा आसीत् प्रथमा सा नवासीत् आसोनविंशत् आसोनत्रिंशत्।
चत्वारिंशदथ तिस्रस्सामिधा उशतीरिव मातरोमाविशन्तु॥३॥

एकासासीदिति आभ्यो नवयोनिभ्यस्सूक्ष्य भूतानि पञ्च, स्थूल भूतानि पञ्चेति भूतदशकमभूत्। तेभ्यः स्थूलसूक्ष्मभेदेन शब्दादितन्मात्रदशकमभूत् तेभ्यश्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, अन्तःकरणानि चत्वारि, इति चतुर्दशकमजायत॥

एतास्सर्वा अपि देवताः स्त्रीरूपत्वात् योनिरूपा एव। तदिदं सर्वे ''भूततन्मात्रदशकं प्रकाशालम्बनत्वतः। द्विदशारस्फुरद्रूपं'' इत्यादिना तन्त्रे विवृतम्। सैव प्रक्रिया पूर्वानुवादपूर्वकमिहोपदिश्यते॥

या प्रथमा सर्वजगत्कारणभूता सा एकैव पूर्वमासीत् बिन्दुचक्ररूपा। अथ नवासीत् नवयोन्यात्मना। अथोनविंशत् एकोनविंशतिस्वरूपा आस। नवयोनयोऽन्तर्दशारयोनयश्चेति। विंशदित्यादि छान्दसं। अथोनत्रिंशदास बहिर्दशारयोनीनां मेलनेन। अथ चत्वारिंशत्तिस्रश्च पूर्वासु च

चतुर्दशमेलनेन त्रिचत्वारिंशद्योनिस्वरूपैकैव देवी जातेत्यर्थः। बिन्दुचक्रस्यान्तराकारत्वेन एकासासीदित्यस्य योन्याकृतीनां मध्ये अपरिगणनम्।

समिधा समिद्धा देदीप्यमाना एतामातरोमाविशन्तु मां प्रविशन्तु। मच्छरीरस्थापि श्रीचक्ररूपत्वादिति स्तोत्रकृतः प्रार्थनम्॥

उशतीरिव-कामयमाना इव-वस्तुतो निष्कामत्वात् धेनवोपि वत्ससामीप्यमिच्छन्त्यः वनात् द्रुतं यवागोष्ठं प्रविशन्ति तथा एताः प्रविशन्त्वित्यर्थः। इयमेव श्रुतिः चक्रन्यासविधीनां तन्त्रस्थानां मूलं। एतासामेव देवतानां स्वशरीरे न्यस्तव्यत्वात्। 'योगिन्यो यास्तु तास्सर्वा गेहं कुर्वन्तु मे वपुः'' इति शक्तिन्यासमन्त्रलिंगसंवादात्तस्यापि मूलम्।

अथ सृष्टिचक्रे अवशिष्टे वृत्तत्रयविशिष्ट पद्मद्वयमुपदेष्टुं चतुर्थीमृचामाह ऊर्ध्वज्वलदिति

**ऊर्ध्वज्वलज्ज्वलनज्योतिरग्रेतमो नैतिरश्चीनमजरंतद्रजोऽभूत्।
आनन्दनं मोदनं ज्योतिरिन्दोः एताउवै मण्डलामण्डयन्ति।।४।।**

चतुर्दशारमधोधोहि पद्मे अष्टदळषोडशदलात्मके वर्तेते।। तथोर्ध्व कर्णिकावृत्ते बाह्यवृत्तमेकमेव। त्रीणि वृत्तानीति कतिपयसिद्धान्तः।। अत एव ''ज्येष्ठारूपं चतुष्कोणं वामारूपं भ्रमित्रयं।।'' इत्यत्र भ्रमित्रयपदस्य वृत्तत्रयान्तरालद्वयवर्त्तिपद्मद्वयलक्षकत्वेन प्राचामाचार्याणां व्याख्या युज्यते।।

वृत्तत्रितयंसयुतं सरोरुहद्वयं शाक्तैरग्नीषोमात्कं प्रिये। इति वचनेप्येषैव व्याख्या।। तानि च वृत्तानि अग्निसोमसूर्यगुणत्रयरूपाणि इति प्रकृतायामृचिवर्णनेनैव तदन्तरालपद्मद्वयं वर्णितं वेदितव्यं।।

अक्षरार्थस्तु अग्रे स्थितिचक्रोत्तरचक्रेषु। प्रथमं तमो वै निश्चिततमोगुणात्मकं ज्वलननामकं ज्योतिर्मण्डलमभूत्। ऊर्ध्वज्वलदितिविशेषणेनाग्निज्वालारूपदृढीकारः।। ऊर्ध्वभागे कज्जलदर्शनेन तमोरूपत्वदृढीकारश्च अत एव तेजोमयस्य तमस्त्वोक्तावसांगत्यशंकापरिहारायैव वै इत्यव्ययं। ततः परं तिरश्चीनं तिर्यक् प्रसारिज्योतिर्मण्डलं रक्तत्वाद्रजोगुणमभूत्। तच्च सूर्यरूपं अग्निसूर्ययोरूर्ध्वतिर्यक्प्रसृतेः प्रत्यक्षत्वात्। यदाहुरभियुक्ताः गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः।। इति

अजरमिति विशेषणमग्नितो वैलक्षण्यदृढीकाराय। ततो मोदनं वैषयिकसुखोत्पादकं। इन्दोः ज्योतिर्मण्डलमभूत्। अनन्दपदेन सत्त्वगुणात्मकतोक्ता। सत्वाधिवयस्यैव ब्रह्मानन्दाभिव्यञ्जकत्वात्। उ.वै. इति कोमलामन्त्रणे (भैरवयामले)। वै एवकारार्थे वा। एवं त्रीणि मण्डलानि वृत्तानि। एता मातृः मण्डयन्ति शोभावतीः कुर्वते। वृत्तत्रयान्तरालवर्ति कमलयुगलविशिष्टं श्रीचक्रं कार्यक्षमं, न केवलं मन्वश्रान्तमित्यर्थः। मन्वश्रादिबिन्द्वन्तपूजाया आपत्कालिकत्वादिति भावः।।

नवमं भूगृहात्मकं चक्रमुपदेष्टुं पञ्चमीमृचमाह तिस्रश्च रेखा इति।।

**तिस्रश्च रेखास्सदनानि भूमेः त्रिविष्टपा स्त्रिगुणास्त्रिप्रकाशाः।।
एतत्पुरं पूरकं पूरकाणामत्र प्रथेते मदनो मदन्या।।५।।**

तन्त्रान्तरेषु कर्णिकावृत्तद्वयातिरिक्तानि पद्मद्वयाद्बहिः त्रीणि वृत्तानि विहितानि दृश्यन्ते। तत्पक्षे तिस्रश्च रेखा इत्येतावन्मात्रं वृत्तरेखात्रयपरं नेयं। न चैवं सति कर्णिकाद्वयस्यैवावशेषेण मण्डलत्रयकथनासंगतिरिति वाच्यं। तन्त्रराजे मन्वश्राद्बहिर्मर्यादावृत्तस्याष्टदलवृत्तातिरिक्तस्य कथनेनास्याः श्रुतेस्तन्मूलत्वस्योपपत्तेः॥ भूमेस्सदनानि रेखास्तिस्र इति सामानाधिकारण्यं अक्लिष्टोऽर्थः॥

ता एव त्रिविष्टपा भुवनत्रयरूपाः। देवतावासभूमित्वात् स्वर्गरूपा वा। त्रिगुणाः गुणत्रयरूपाः, त्रिप्रकाशाः सूर्यचन्द्राग्निरूपवृत्तत्रयप्रकाशरूपाः॥

श्रीचक्रवर्णनमुपसंहरति एतदिति। सार्धचतुष्टयेन वर्णितं पुरं श्रीपुरमिव सपरिवार परदेवतावासस्थानं चक्रं। पूरकाणां भक्तमनोरथपरिपूरकाणां शिवविष्ण्वादीनामपि पूरकं। मनोरथपरिपूरकं अत्र श्रीचक्रे मदनः शिवकामेश्वरः, मदन्या शिवकामसुन्दरी च प्रथेते स्वमयूखात्काणिमादिनानारूपविस्तारेण विलसत इत्यर्थः॥

मदनी आ इति छेदो वा पुंयोगलक्षणो ङीष्॥ आप्रथेते इत्यन्वयः। छन्दसि परेपि, व्यवहिताश्च, इत्यभ्यनुज्ञानात्। क्षेत्रेषु विविधेषु नामभेदेन यानि देवीरूपाणि पुराणेषु तन्त्रेषु चोपलभ्यन्ते, तानि सर्वाणि अस्या एवेत्युपदेष्टुं षष्ठीमृचमाह॥

मदन्तिका मानिनी मंगला सुभगा च सा सुन्दरी शुद्धिमत्ता।
लज्जामतिस्तुष्टिरिष्टा च पुष्टा लक्ष्मीरुमा ललिता लालपन्ती॥६॥

मदन्तिकेति। पद्मपुराणे देवीतीर्थपरिगणनावसरे कतिपयानि रूपाण्युक्तानि प्रयागे ललितादेवीत्यादि।

लंकायां मंगला नाम त्रिकूटे भद्रसुन्दरी।
करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके॥
देवदारुवने पुष्टिर्मेधा काश्मीरमण्डले।
तुष्टिर्वत्सेश्वरे तथा इत्यादीनि अन्यान्यपि रूपाणि तत्र तत्रान्वेष्याणि॥

मदन्तिकेत्यादि चतुर्दशकं, वाराणस्यां विशालाक्षीत्यादीनामुपलक्षणं। यदेव किंचिद्देवीरूपं तेन लालप्यमानापि सैवेत्यर्थः।। लालपन्तीपदं लालप्यमानापरं ।।

प्रातिपदिकादुच्चरन्ती विभक्तिः प्रातिपदिकार्थे विशेषक इत्याहेति शाबरभाष्ये प्रयोगदर्शनात्। अथवा पञ्चदशाक्षरणां पञ्चदशेमादेवताः।। शुद्धिमत्तेत्यत्र सिद्धिमित्याथर्वणपाठः।।

एवं वर्णिताया देवताया उपास्तिं विधातु सप्तमीमृचमाह इमां विज्ञायेत्यादि।।

इमां विज्ञाय सुधया मदन्ति परिस्रुता तर्पयन्तः स्वपीठम्।
नाकस्य पृष्ठे महतो वसन्ति परं धाम त्रैपुरं चाविशन्ति।।७।।

इमां पूर्वोक्तां परदेवतां विज्ञाय, विधिविशेषपूर्वकं ज्ञात्वा गुरूपसदनदीक्षादिपूर्वकमुपास्तिं गृहीत्वा-स्वीकृत्य, स्वपीठं-स्वशरीराभिन्नं श्रीचक्रं, तत्र देवतां सावरणां सुधया परिस्रुता-पीयूषीकृतेन द्रव्येण, तर्पयन्तः - तर्पणाद्युपचारैः पूजयन्तो, ये मदन्ति-विषयभानप्रमोषपूर्वकं स्वात्मैकविषयकनिर्विकल्पकवृत्तिभाजो भवन्ति।

ते महतो नाकस्य पृष्ठे वसन्ति, त्रैपुरं परं धाम आविशान्ति चेत्यर्थः। अमृतीकरणं संस्कारान्तराणामुपलक्षणं तदभिमानिदेवतायास्सुधादेवीति संविच्च संस्कारमन्त्रवर्णादेव गम्यते "मन्त्रसंस्कारसंशुद्धं देवतामृतमुच्यते।।" इति रुद्रयामलं च महानाकपृष्ठवासः त्रिविधपुरुषार्थफलोपलक्षकः। त्रिपुरायाः परं धाम तु मुक्तोपसृप्यं स्वरूपं, तेन मोक्ष उच्यते, सर्वान्कामान्मोक्षं चाप्नुवन्तीति भावः।। एवं सर्वगता शक्तिस्सा ब्रह्मेति विविच्यते।

> सगुणा निर्गुणा चेति द्विविधोक्ता मनीषिभिः।
> सगुणारागिभिस्सेव्या निर्गुणा तु विरागिभिः।।
> धर्मार्थकाममोक्षाणां स्वामिनी सा निराकुला।
> ददाति वाञ्छितानर्थानर्चिता विधिपूर्वकं।।

इति देवीभागवतेपि स्मरणात्। श्रीविद्यादीक्षितो द्रव्यवता स्वपीठार्चनेन निर्विकल्पकवृत्तिद्वारा सर्वान्कामान्भावयेदिति भावनाविशिष्टभावनान्तविधिः पर्यवस्यति ।।

सर्वथा मतिमान् दीक्षेत इत्यादि कल्पसूत्रादिगतविशेषणविधीनामियमेव श्रुतिर्मूलं। विज्ञाय तर्पयन्त इत्यधिकारिविशेषण त्वेन श्रुतमपि तर्पणं फलभावनाकरणत्वेन संबध्यते "हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते" इति वदप्राप्तार्थकत्वाद्विधिशक्तिप्रविबन्धाभावाच्च मन्त्रत्वेपि न विधित्वव्याघातः। "वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत-प्रणीयादीन्नाथमाना यतव्यान्। आस्यजानन्तो नामचिद्विवक्तन" इत्यादि मन्त्राणामपि बहुशो विधित्वस्वीकारात्, वस्तुतो मदन्तीत्यस्य यदाग्नेयवाक्य इव लेट्त्वकल्यनया भावार्थाधिकरणन्यायेन चिद्देव्यभिन्नस्वात्ममात्रविषयकवृत्तिविशेष-वाचकमदधात्वार्थस्यैव करणत्वं ॥

अन्तर्यागपदवाच्यतापि तस्यैव, यजतेः वृत्तिविशेषवाचकत्वात् परिस्रुतेति तु मत्वर्थलक्षणया धात्वर्थेनान्वेति भावनान्वितयोरुभयोररुणैकहायनीन्यायेन वा पार्ष्टिकान्वयः। प्रतितिष्ठन्तीत्यस्येव नाकस्य पृष्ठ इत्यादेर्भाव्यसमर्पकत्वं, चकारेण फलसमुच्चयकथनात्, "पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान्भवति" इत्यत्रेव संवलिताधिकारत्वं, अनेकेषा पुरुषार्थानां व्यासज्यवृत्तिफलत्वं इति यावत्॥ न पुनस्सर्वेभ्यः कामेभ्य इत्यत्रेव प्रत्येकपर्याप्तिं तर्पणन्तु फलवद्फलन्यायेनांगं। इमां विज्ञायेति तु विद्वत्ताधिकारितावच्छेदको धर्मः। अतएव

कुलदीक्षाविहीनानां नाधिकारो द्विजन्मनां

इति समयाचारस्मृतिरुपपद्यते ॥

इह तर्पयन्त इति बहिर्यागविधौ वक्ष्यमाणे निवेदयन् स्वात्मीकृत्येति विधौ च शतृ ल्यप् प्रत्ययाभ्यां देवतानिवेदनस्वात्मीकरणयोस्समानकालिकत्व-कथनात् दिव्यपानविधावेव श्रुतिस्वारस्यं, न वीरपानविधौ, तेन

> पानन्तु त्रिविधं प्रोक्तं दिव्यवीर पशुक्रमैः।
> दिव्यं देव्यग्रतः पानं वीरमुद्रासने कृतम्॥

इति स्मृतेर्मूलश्रुत्यन्तरमन्वेष्यं। पुरुषार्थनिषेधास्तु रागप्राप्तैकविषयकत्वात् क्रत्वर्थत्वेन विहितेषु न प्रवर्तन्त एव॥

> येन केनाप्युपायेन शिवे चित्तं निवेशयेत्।
> तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्॥

इत्यादिपौराणवचसां ईदृशाशय एव स्वारस्यात् स्पष्टानां तत्र वचसां क्रत्वर्थतया सर्ववर्णोद्देशेन विधायकानां बहुलमुपलंभात्, तेषाञ्चेदृशानेकप्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वेन बलाबलचिन्तानवकाशादिति दिक्॥

एवं पररूपोपास्तिं विधाय, सूक्ष्मरूपोपास्तिविधित्सया अष्टमीमृचमाह।

कामो योनिः कमलावज्रपाणिर्गुहाहसामातरिश्वाभ्रमिन्द्रः।
पुनर्गुहासकलामाययाच पुरूच्येषा विश्वमाताऽदिविद्या॥

The mnemonie form of the Kādi-vidyā (of 15 letters):

क ए ई ल ह्रीं।
ह स क ह ल ह्रीं।
स क ल ह्रीं॥
(कादिविद्या)

कामोयोनिरिति॥ इह पञ्चदशाक्षरो मन्त्र उधृद्रियते। स च स्त्रीदेवत्यत्वाच्चिद्रूपत्वाच्च विद्यापदेनोच्यते॥ तादृश्यपि वेदमाता गायत्री कण्ठरवेण पठ्यते। अस्य तु प्रत्यक्षरं तद्वाचकपदमन्तेरण कतिपयानां निर्देशादतिरहस्यत्वं मन्त्रस्य, तद्द्वारा तदधिकारिककर्मणां च तथात्वं ध्वनितं। किं बहुना गायत्र्यप्यादिविद्योद्धारिकैवेति त्रिपुरातापिन्या स्पष्टं प्रदर्श्यते, भागवतप्रथमश्लोकोऽपि एवमेवोपबृंहयति-

सर्वचैतन्यरूपान्तामाद्यांविद्यां च धीमहि, बुद्धिं या नः प्रचोदयात् इति॥

अतिरहस्यत्वादेव नाथ-चरणैकावगमनीयोयं मन्त्रः। मातरिश्वा कामश्चचतुर्मुखवाचकमक्षरं, कमलायोनी चतुर्थैकादशस्वरो, इन्द्रवज्रपाणी तृतीयमन्तस्थाक्षरं गहामाये भुवनेश्वरीबीजंह्रीं, अभ्रं तस्या एवाद्यमक्षरं हकारः, शेषपञ्चकं स्वरूपं, एषा आदिविद्या पुरूची पुरातनी, विश्वमाता जगज्जनयित्री विद्याक्षरैर्जगदुत्पत्तेर्योगिनीहृदये सम्प्रदायार्थप्रकरणे सविस्तरं वर्णनात्॥

मन्त्रार्थस्तु दत्तात्रेयागस्त्यादिर्भिबहुभिस्तन्त्रभेदेन बहुधोक्तः। स चास्माभिर्वरिवस्यारहस्ये यथामति संगृह्य दर्शित इति तत एवावगन्तव्यम्॥

कामराजोपासितां विद्यामुपदिश्य लोपामुद्रोपासितां विद्यामुपदेष्टुं नवमीमृचमाह षष्ठसप्तममिति॥

षष्ठं सप्तममथ वह्निसारथिमस्या मूलत्रिकमादेशयन्तः कथ्यं कविं कल्पकं काममीशं तुष्टुवांसोऽमृतत्वं भजन्ते॥९॥

(हादिविद्या)

अस्या एव विद्याया मूलत्रिकं प्राथमिकमक्षरत्रयमुन्मूल्येति शेषः। तत्स्थानेऽपि षष्ठादिवर्णत्रयमेव निवेशयन्तो जापकाविद्याद्वयान्यतरेण ईशं शुद्धसत्त्वोपाधिकं परशिवं, तुष्टुवांसः स्तुवन्तः, जपन्तः अमृतत्वं भजन्ते विद्यानजपेन मोक्षं भावयेदित्यर्थः॥ ईशं विशिनष्टि कामं, सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति श्रुतिप्रतिपाद्यात्वेनेक्षत्यधिकरणे निर्णीतं॥ कल्पकं जगत्कल्पनाधिष्ठानं जन्माद्यधिकरणोक्तं॥ कविं वेदप्रणेतारं॥ कथ्यं वेदवेद्यं॥ शास्त्रयोनित्वाधिकरणे वर्णकद्वयेनोक्तं, परं ब्रह्मैवेति तु विशेषणसमर्पितोर्थः। अजरापुराणेत्यादिभिर्ब्रह्मलिंगैः, इह पुंलिंगैः, वक्ष्यमाणकामकलाध्यानगतस्त्रीलिंगैश्च परदेवतायास्त्रिविधं ध्यानं विहितं भवति॥ तथाचोपबृंहितं कुलार्णवे

पुंरूपं वा स्मरेद्देवीं स्त्रीरूपं वा विचिन्तयेत्।
अथवा निष्कलं ध्यायेत्सच्चिदानन्दलक्षणं॥

इति॥ यद्यपि परोपास्तौ निष्कलं, जपे पुंरूपं, बहिर्यागे स्त्रीरूपं, ध्येयमिति व्यवस्थापि सुवचा॥ तथापि स्त्रीपुंसयोः समप्राधान्यस्य वक्ष्यमाणात्वात् सम्प्रदायाच्चैच्छिक एव विकल्पः॥ मनुचन्द्राद्युपासिताविद्यानां अन्यासामपि त्रिपुरातापिन्यामुद्धारदर्शनेपि प्रकृते द्वयोरेवोद्धारः तास्वनयोराधिक्यध्वननार्थः। अत एव ज्ञानार्णवे द्वादशविधविद्या उद्धृत्य

विद्याद्वयमिदं भद्रे देवानामपि दुर्लभम्॥

इत्यादिनोपबृंहितं ॥

अनयोरपि मध्ये कादिविद्याया एव प्रथममुद्धारादाधिक्यध्वनिः अत एव

श्रीविद्यैव तु मन्त्राणां तत्र कादिर्यथापरा।

इति ब्रह्माण्डोपबृंहणं॥ वस्तुतस्सर्वासां विद्यानामभेदात् तारतम्योक्तिः प्रशंसामात्रमिति समर्थितं सेतुबन्धग्रन्थे अस्माभिः॥ अत एव श्रीमदाचार्यभगवत्पादैः वैपरीत्येनानयोरुद्धारः प्रदर्शितः सौन्दर्यलहर्यां। तत्रापि प्रकृतश्रुत्यानुगुण्याय शिवशक्तिकामपदानां अन्यथा व्याख्यानं कतिपयानां क्लिष्टत्वान्निरर्थकत्वाच्च नादर्त्तव्यं॥

अत्रान्तर्यागस्यैव प्रकरणत्वेन तदीयद्रव्यानुवादेन गुणान्तरसमुच्चयस्य द्वादश्यामृचि विधास्यमानत्वेन प्रकरणानुवृत्तेर्वक्तव्यतया तन्मध्यपतितस्य जपस्य प्रकरण्यन्तर्यागांगत्वात् अमृतत्वं भजन्ते इति अपापश्लोकश्रवणवत् अर्थवादः॥

मन्त्रेऽपि विधित्वस्येवार्थवादत्वस्यापि स्वीकारे बाधकाभावात्। तिस्रः पुर इत्यादेस्तु अन्तर्यागविधिशेषत्वेऽपि नार्थवादत्वं॥

विधिशेषत्वस्यार्थवादत्वव्याप्यत्वे मानाभावादर्थवादत्वेपि वा भूतार्थवादत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याच्च, न च द्वादश्यामृचि स्थूलोपास्तिर्भिन्नैव बहिर्यागरूपा विधीयत इति वाच्यं॥ तथापि पञ्चदश्यामृचिमदधात्वर्थविवरणेनोपसंहारदर्शनात् प्रकरणानुवृत्तेर्दुर्वारत्वात् ॥ वस्तुत उपास्तित्रयस्य समप्राधान्यमेव॥ विधित्रयेपि फलश्रवणेनान्यतमस्य प्रकरणत्वकल्पने विनिगमनाविरहात्॥ आग्नेययादिषट्कस्येव मिलित्वानामेव च फलजनकत्वं,

अन्तर्यागबहिर्यागौ गृहस्थस्सर्वदाऽचरेत्।
चक्रराजार्चनं देव्या जपो नाम्नाञ्च कीर्तनं॥
भक्तस्य कृत्यमेतावदन्यदभ्युदयं विदुः॥

इत्यादि वचनात्॥ अधिकारिविशेषेण केवलान्तर्यागजपयोः फलजनकत्वं तु वचनात्। असोमयाजिनोग्नीषोमीयपुरोडाशसाहित्याभावेपि फलसिद्धिवदित्यादिकं न्यायविद्भिरूह्यम् ॥

इतिनवमी ऋक्। अथ स्थूलोपास्ति धित्सया मूलदेवताया अन्तस्सगुणत्वेन चिन्तितायाः बहिश्चक्रे स्थापनाय स्थूलरूपविशेषं निर्देष्टुं दशमीमृचमाह॥

त्रिविष्टपं त्रिमुखं विश्वमातुर्नवरेखाऽस्वरमध्यं तदीळे॥
बृहत्तिथीर्दशपञ्चादिनित्या सा षोडशीपुरमध्यं विभर्ति॥
(स्थूलोपास्तिः)

त्रिविष्टपमिति॥ रेखापदोत्तरं षोडशस्य विसर्गस्वरस्य प्रश्लेषः। नवरेखासु-नवयोनिघटिकासु, अः इति स्वरस्थानीयो मध्यो यस्य तत्, यद्वा नवसंख्यारेखा यस्य तत् नवरेखं संहारचक्रं तस्य अस्स्वरोपलक्षितं स्थानं मध्यं यस्य तत्, अः इत्याकार एव स्वरो यस्मिंस्तत् अः स्वरमिति वा विग्रहः तादृशं त्रिमुखं-त्रिकोणं, मध्यत्रिकोणमितियावत् तत् विश्वमातुस्त्रिपुरसुन्दर्या स्त्रिविष्टपं-निवासस्थानं, पूजास्थानमितियावत्॥

स्वर्गस्य देवतावासभूतत्वेन तद्वाचकपदेनात्र स्थाननिर्देशः॥

तदीळे-इति स्तोतुर्वाक्यं द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते॥ स डकारो ळकारः। इति प्रातिशाख्यविधितो डकारस्य ळकारः संजातः इयमेवोपनिषदाथर्वणैरपि पठ्यते। तत्पक्षे न दुस्स्पृष्टादेशः इति व्यवस्था। अस्स्वरस्य मध्यमत्वोक्त्यैव इतरेषां पञ्चदशस्वराणां रेखात्रये बिन्दुमभितः समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन पञ्च पञ्चधा विभज्यावस्थानं ध्वनितं॥ तत्त्रिकोणे बृहत्, विभावितं सत् दशपञ्चतिथीः दशपञ्चतिथिदेवताः नित्याः कामेश्वर्यादिचित्रान्ताः विभर्ति-दक्षिणोर्ध्वोत्तररेखासु स्वस्वस्थाने पञ्चपञ्चनित्याः पूजनीयाः इति भावः। तदुपबृंहितं ज्ञानार्णवे,

विभाव्य च महात्र्यस्रमग्रदक्षोत्तरक्रमात्।
रेखासु विलिखेत्पश्चात् पञ्च पञ्चक्रमेणाह॥
अकाराद्यानुकारान्तान् दक्षिणायां विचिन्तयेत्।
ततश्च पूर्वरेखायां दीर्घकर्णादीर्घकर्णादिपञ्चकम्॥
विलिख्योत्तररेखायां शक्त्यादिविलिखेत्ततः।
अनुस्वारान्तमध्ये च विसर्गे षोडशीं यजेत्॥ इति॥

चन्द्रस्य कलावृद्धिक्षयशालिन्यः पञ्चदश ता एव हि तिथयः

दर्शाद्याः पूर्णिमान्ताश्च कलाः पञ्चदशैव तु॥

इत्यादिना तन्त्रे निर्दिष्टाः। दर्शादृष्टादर्शता इत्यादिना तैत्तिरीयैराम्नाताश्च। एतासां कारणभूता वृद्धिक्षयशून्या सादाख्या षोडशी कला॥

सा च पञ्चदशानां नित्यानां कारणत्वादादिनित्येत्युच्यते। सा पूर्वं वर्णिता त्रिपुरसुन्दरी आदिनित्यास्वरूपा सती पुरस्य श्रीचक्रस्य मध्ये, विसर्गस्वरस्थानं बिभर्ति-अध्यास्ते। प्रकाशविमर्शरूपाकारहकारव्यञ्जकत्वात् षोडशस्वरस्य तदात्मकताया युक्तत्वादिति द्रष्टव्यम्॥

प्रसंगात्काम्यं कामकलाध्यानं बहिर्यागाश्रितमुपदेष्टुं एकादशीमृचमाह॥

द्वामण्डला द्वास्तना, बिम्बमेकं मुखं, चाधरत्रीणि गुहासदनानि॥
कामीं कलां काम्यरूपां विदित्वा नरो जायते कामरूपश्च काम्यः॥

(कामकलाध्यानम्)

द्वामण्डलेति। द्वौ मण्डलौ द्वौ स्तनौ। एकं बिंबं, मुखं। त्रीणि सदनानि भूगृहाणि। गृहा-हकारार्धरूपा। यद्यपि बिंबोऽस्त्रीमण्डलं त्रिष्विति कोशेन बिंबपदस्यापि मण्डलवाचकत्वेन चतुर्थ्यामृचि वर्णितानां त्रयाणां मण्डलानामेवैष विभागः। तत्रापि वह्निसूर्यमण्डलावेव स्तनौ बिंबपदस्वारस्यात्, पाठक्रमात् तदधस्तनमेव भूपुरं हकारार्थं इति स्पष्टं प्रतीयते। सन्ति व्यक्तं तान्यपि कामकलारूपाणि बहुविधानि तन्त्रेषु तत्र तत्र निर्दिष्टानि। तथापि भगवत्पादैः (सौन्दर्यलहर्याम्),

> मुखं बिन्दुं कृत्वा कुचयुगमधस्तस्य तदधो।
> हरार्धं ध्यायेत्॥
> इत्युपबृंहणात्॥

अर्थक्रमेण पाठक्रमबाधात् बिम्बपदं बिन्दुपरं सत् बिन्द्वादिमन्वश्रान्तचक्रगणपरम्॥

> मण्डलत्रयरूपन्तु चक्रं शक्त्यनलात्मकं॥

इति सुन्दरीश्लोके (योगिनीहृदये) मण्डलपदस्य दशारादिचक्रपरेत्वनापि व्याख्यानदर्शनात्, बिन्द्वादिमण्डलानां षण्णां एकावयवित्वेन विभावनाय एकमिति पदं॥

द्वामण्डलेत्यष्टदळषोडशदळचक्रद्वयपरं, इति योज्यं॥

इदमवयवत्रयकथनं सर्वावयवोपलक्षणं। वस्तुतश्शरीरेऽपि त्रय एवावयवाः शीर्षादिघण्टिकान्त):, कण्ठादिस्तनान्तः, हृदयादि सीविन्यन्तश्च, केशपाणिपादन्तु तत्तच्छाखा इति। एवं सर्वचक्रात्मना परिणतां, कामीं, कामेश्वरात्मकमन्मथसम्बन्धिनीं कलां, चित्कलां। काम्यरूपां कमनीयस्वरूपां, विदित्वा ध्यात्वा॥ नरः उपासकः, कामरूपो मन्मथसुन्दरः सद्यः सकलवनिताक्षोभकरो जायते॥ अत्यल्पमिदमुच्यत इत्याह काम्य इति अविशेषेण श्रवणात् त्रिभुवनान्तर्वर्तिसकलजनैरभि-लषणीयस्वरूपश्च भवति। तदुक्तं भगवत्पादैः

ध्यायेद्यो हरमहिषि ते मन्मथकलां॥ स सद्यस्संक्षोभंनयति वनिता
इत्यतिलघु त्रिलोकीमप्याशु भ्रमयति रवीन्दुस्तनयुगां॥

इति॥ कामरूपत्वकाम्यत्वकामः कामकलां ध्यायेदिति गुणफलसंबन्धविधिः। अत्र फलार्यतया बिधेयस्य ध्यानस्य स्वतः क्रियारूपस्यश्रयान्तरानपेक्षतया श्येनक्रत्वादेस्सौमिकांगसंवलितत्वस्येव बहिर्यागांगसंवलितत्वस्याप्यभावेन बहिर्यागाद्बहिरप्यनुष्ठानात् फलमिति तु भगवत्पादाशयः।

बिन्दुं संकल्प्य वक्त्रन्तु तदधस्थं कुचद्वयं।
तदधस्सपरार्धन्तु चिन्तयेत्तदघोमुखं॥

इति नित्याषोडशिकार्णवे ॥

क्रतुप्रकरणस्थविधिनाऽस्य ध्यानस्य क्रत्वर्थत्वमपि स्मर्यत इति चेत् किन्तावता अन्नाद्यकामनाफलकावेष्टेरिव फलार्थिनो बहिः प्रयोगस्याप्यक्षतत्वात्, अत एव भगवत्स्मरणमुपक्रम्योक्तं शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे। बहिरन्तरस्थमुभयमवेष्टि सववदिति॥

बहिर्यागद्रव्याणि बहिर्यागद्रव्यप्रतिपत्तिश्च विधातुं द्वादशीमृचमाह॥

परिस्रुतं झषमाद्यं पलं च भक्तानि योनीः सुपरिष्कृतानि ॥
निवेद्य देवतायै महत्यै स्वात्मीकृत्य सुकृती सिद्धिमेति॥१२॥

(बहिर्यागक्रमः)

षरिस्रुतमिति ॥ झषो मत्स्यः। पलं मांसं, तस्य झषत्याद्यं परिस्रुतम्, प्रथमस्योत्तरं द्वितीयमित्यर्थः। तेन झषस्तृतीयः भक्तानि, वटकचणकादि मुद्राद्यात्मकानि नानाविधान्यन्नानि ॥

चतुर्थं योनिपदं कुण्डगोळोद्भवोपलक्षणं तत्पञ्चमं। योनीरिति बहुवचनन्तु ब्राह्मणक्षत्रियादि कतिपयजातिभेदाभिप्रायं॥ तदुपबृंहणं कलाष्टकादिपदेन तन्त्रेषु द्रष्टव्यं। चकारः पञ्चानां समुच्चयपरः।

पलस्य झषोत्तरं पठितस्यापि झषात्पूर्वं आद्यापदेन निवेशात् मकाराणां क्रमो विवक्षितो ध्वन्यते। तेन मुख्यालाभे प्रतिनिधिभिरर्चनस्य न्यायेन मपञ्चकालाभेऽपि नित्यक्रमप्रत्यवमृष्टिः इति॥

कल्पसूत्रेण च सिद्धत्वेऽपि पूर्वपूर्वालाभे सति नोत्तरोत्तरस्य मुख्यस्य लाभेऽपि ग्रहणमिति द्योतितं ॥ प्रथममात्रालाभेऽपि चतुर्थस्य नैवेद्यार्थमावश्यकत्वात् तावन्मात्रग्रहणं सम्प्रदायलभ्यम् ॥

आज्यमिति शाखान्तरीयपाठे घृतमेवार्थः। तत्र पक्वमित्यर्थेन तत् काकाक्षिगोळकन्यायेनोभयोर्विशेषणं। अजसम्बन्धीति व्याख्यातुं न युक्ता तन्त्रे विकारार्थकस्य दर्शनात् सूत्रोक्तानां पञ्चत्वादीनां परिसंख्यापत्तेश्च परदेवतातर्पणमात्रपर्याप्तमात्रस्य लाभेऽपि न प्रतिनिधिनायागः ॥ बहिर्यागे स्वात्मीकारस्य प्रतिपत्तित्वेन तल्लेपेऽपि बाधाकाभावादित्यादिकन्तु षाष्ठन्यायसिद्धमूहनीयं ॥ सुपरिष्कृतानि दृष्टादृष्टसंस्कारैस्संस्कृतानि ते च पाकादिरूपालौकिकाः शापमोचनादिरूपा वैदिकाश्च बहवस्तन्त्रेषु प्रसिद्धाः॥

बह्वल्पं वा स्वगृहयात्तमिति न्यायेन

कल्पसूत्रोक्तमात्रा वा।

महत्यै देवतायै महादेव्यै निवेदयन् यजन्॥ सुकृती बहिर्यागकर्ता। तानि स्वात्मीकृत्य स्वयमपि भक्षयित्वा। सिद्धिं यागफलं एति प्राप्नोति परस्परसमुच्चितप्रथमादि मपञ्चकवता यागेन महादेवीदेवताकेनेष्टसिद्धिं भावयेदिति विधिपर्यवासानादिप्रकारोन्तर्याग-विधिवदेव द्रष्टव्यः ॥

देवतायास्सगुणध्यानं क्रत्वंगमुपदेष्टुं त्रयोदशीं ऋचमाह॥

सृण्ये वसितया विश्वचर्षणिः पाशेन प्रतिबध्नात्यभीकान्।। इषुभिः पञ्चभिर्धनुषा च विध्यत्यादिशक्तिररुणा विश्वजन्या।।१३।।

(सगुणध्यानलमू)

सृण्येवसितयेति। इत्थंभूतलक्षणे तृतीया। सितया श्वेतया रजतमय्या सशयोरभेदान्निशितया तीक्ष्णधारया वा। सृण्या अङ्कुशेन। इवोपलक्षिता विश्वजन्या, विश्वं जन्यं यस्यास्सा विश्वजगज्जननी अरुणा, लौहित्यवती शुभाशुभकर्मद्रष्ट्री सती। अभीकान् कामुकान्, तृष्णया, लौल्यैनेह मार्गे प्रवर्तमानान्भ्रष्टान्। पाशेन प्रतिबध्नाति पाशेन तान्बध्वा धनुषा पञ्चभिरिषुभिः बाणैर्विध्यति च अधःपातयतीति यावत्। तृष्णाहीनान्वैधदिया प्रवर्तमानान् ऊर्ध्वं नयतीति तु विधिसिद्धमेवेति पुनर्नोक्तं।।

तदुक्तम्-

विधिबध्यैव सेवेत तृष्णया चेत्स पातकी।
यैरेव पतनं द्रव्यैर्मुक्तिस्तैरेव चोदिता।
अभीकस्यानभीकस्येत्येवमेते व्यवस्थिताः।।

इत्यादि। सृण्येवेति द्विविधा सृणिर्भवति भर्ता च हन्ताचेति तु यास्कः। इव शब्दस्सर्वत्रान्वितस्सन् सगुणरूपस्य भक्तानुग्रहार्थं कल्पितत्वेन निर्गुणरूपस्यैव पारमार्थिकत्वं व्यजयति।। सगुणस्य कल्पितत्वादेव निर्गुणरूपस्यैव पारमार्थिकत्वं व्यंजयति।।

सगुणस्य कल्पितत्वादेव स्त्रीपुंसयोस्समप्राधान्यमुपदेष्टुं चतुर्दशीमृचमाह भगश्शक्तिरिति।।

भगश्शक्तिर्भगवान्काम ईश उभादाताराविहसौभगानां॥
समप्रधानौसमसत्वौ समो तयोस्समशाक्तिरजरा विश्वयोनिः॥१४॥

(स्त्रीपुंभेदसगुणध्यानम्)

> भगो विमर्शपर्यायः,
> ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः
> ज्ञानविज्ञानयोश्चैव षण्णां भग इतीरणा॥

इत्यादि स्मृतिभिः ईश्वरत्वशरीरघटको यावन्धर्मराशिः स सर्वोऽपि भगपदेनेह निर्दिष्टः। तादृशो धर्मसमूह एव शक्तिरित्युच्यते।. उपास्यत्वेन वर्णितायाः स्त्रीरूपाया देवताया इदं स्वरूपं॥ तदुक्तं, नागानन्दसूत्रे,

> प्रकाशात्मनो ब्रह्मणः स्वभावात्मकविमर्शं प्रक्रम्य, एष एव विमर्शश्चितिश्चैतन्यमात्मा स्वरसोदिता परा वाक् स्वातन्त्र्यं परमात्मौन्मुख्यमैश्वर्यं सतत्वं सत्ता स्फुरत्ता सारो मातृका मालिनी हृदयमूर्मिः स्वसंवित्स्पन्दः॥

इत्यादिशब्दैरागमैरुद्घ्युष्यते इति॥ एतेषां धर्मविशेषाणां विवरणं तद्भाष्य एव द्रष्टव्यं॥ भगवान् तादृशधर्मसमूहविशिष्ट एव। काम ईशः कामेश्वरः इदमेवोपास्यदेवतायाः पुमात्मकं रूपं। इहोपासनायां सौभगानां धर्मार्थकामरूपाणां विविधफलानां दातारौ उभावपि एकस्या एव देवताया द्वेधापि सगुणध्याने त्रिवर्गसिद्धिरित्यर्थः॥

समप्रधानौ समसत्त्वौ॥ सत्त्वशब्दो गुणपरः तेन परस्परगुणगुणिभावापन्नावित्यर्थः। कामेश्वर्याः कामेश्वराङ्कनिलयत्वेन ध्याने, शिव आधारत्वाद्गुणः शक्तिः प्रधानं, शिवस्यार्धाम्बिकासमायुक्तत्वेन ध्याने, करशीर्षाद्यवयवविशेषरूपत्वात् शक्तिर्गुणाः, शिव एव प्रधानमितिभावः। एवमभिमतफलदान-सामर्थ्यस्यान्योन्यगुणप्रधानभावस्य च साम्येऽपि जगत्कर्तृत्वांशः शक्तिनिष्ठ एव तेन स्त्रीरूपध्यानेनैव शीघ्रं फलसिद्धिरिति ध्वनयन्नाह समोतयोरिति सम्यक्परस्पराभेदेन ओतयोर्मिलितयोरर्धनारीश्वर-रूपयोश्शिवशक्त्योर्मध्ये समशक्तिः सर्वशक्तिः निखिलधर्मसमूहात्मिका देव्येव विश्वयोनिर्जगत्कर्त्री। तथा च शक्तिसूत्रं चितिःस्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुरिति। समशब्दः उरुष्याणो अघा यतः समस्तात् इत्यादौ प्रसिद्धः सर्वपर्यायः।

अजरेति विश्वयोनित्वांशे विशेषणं जगत्कर्तृत्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वेन शङ्काकलङ्कराहित्या-दृतमित्यर्थः। तदुक्तं भागवते

शक्तिः करोति ब्रह्माण्डं सा वै पालयतेऽखिलं।
इच्छया संहरत्येषा जगदेतच्चराचरं।
न विष्णुर्न हरो नेन्द्रो न ब्रह्मा न च पावकः।
नार्को न वरुणश्शक्ताः स्वे स्वे कार्ये कथञ्चन॥

तया युक्ता हि कुर्वन्ति स्वानि कार्याणि ते सुराः।
कारणं सैव कार्येषु प्रत्यक्षेणवगम्यते॥ इति॥
अन्यत्रापि शिवोऽपि शवतां याति कुण्डलिन्या विवर्जितः।
शक्तिहीनोऽपि यः कश्चिदसमर्थः स्मृतो बुधैः॥

इत्यादि विशेषस्सेतुबन्धे द्रष्टव्यः। तेन शिवस्य विद्यमानमपि फलदातृत्वादिकं शक्त्यधीनत्वाद्विळम्बितम्। शक्तेस्तु निरपेक्षत्वादविळंबितं इति शीघ्रसिद्धिकामैः स्त्रीरूपेव देवता ध्यातुं युक्तेति भावः। एवं सगुणध्वानमुक्त्वा, निर्गुणध्याने वक्तव्यांशाभावात्तज्जन्यफलं तज्जननप्रणालिकाञ्चोपदेष्टुं पञ्चदशीमृचमीह परिस्रुतेति॥

परिस्रुताहविषापावितेन प्रसंकोचे गलिते वैमनस्तः॥
सर्वः सर्वस्य जगतो विधाता भर्ता हर्ता विश्वरूपत्वमेति॥१५॥

(निर्गुणोपासनाफलम्)

कर्ममार्गज्ञानमार्गभक्तिमार्गेषु तत्तच्छास्त्रप्रवर्तकैः प्रणालिका नानाविधाः परस्परविलक्षणा उक्ताः। तास्सर्वा अपि दुस्साधाश्चिरकालफलप्रदा इति तु तत्तच्छास्त्रविदां स्पष्टमेव॥ अत्र तु द्रव्यस्वीकारैरावर्त्यमानैरुल्लासपरम्परैव प्रणाळिका। तत्र प्रौढोल्लासपर्यन्तं समयाचारिकृता धर्माः, तदन्तोल्लासे यथाकाम्यं, चरमोल्लासे ब्रह्मस्वरूपतेति॥

तथा च कल्पसूत्रम्, आरम्भतरुणयौवन प्रौढतदन्तो न्मनाऽनवस्थोल्लासेषु प्रौढान्तं समयाचारः। ततः परं यथाकाममिति। उल्लाससप्तकलक्षणानि कुलार्णवादिषु द्रष्टव्यानि। यद्यपि प्रतिदिनं

सुषुप्तिदशायां ब्रह्मस्वरूपतावाप्तिर्जायत एव। तदानीं मनसो विलीनत्वात्, तथाप्यविद्यापरिणामविशेषरूपया निद्रया संवलितत्वान्न सा पुरुषार्थः। निद्राराहित्येन तादृशी दशा तु पुरुषार्थ एव। यां ज्ञानभूमिकासु सप्तमीं मन्यन्ते ज्ञानिनः। याञ्च निर्विकल्पकसमाधित्वेन व्यवहरन्तो नुभवन्ति योगिनः सैवोन्मनोत्तरानवस्थोल्लासेपि योगिभिरनुभूयते, तदुक्तं,

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च देहे व्यवस्थितं।
तस्याभिव्यञ्जकं द्रव्यं योगिभिस्तेन पीयते॥

इति।

कल्पसूत्रे तु - तस्याभिव्यंजकाः पञ्च मकारा इत्युक्तम्॥

परन्तु तदेव द्रव्यमयज्ञांगञ्चेदपवित्रं पीतं तदा पुरुषार्थनिषेधप्रवृत्या पापेन प्रतिबद्धं न तां दशामुत्पादयितुं क्षमं, मन्त्रैः पावितं हवीरूपमेव तु समाधिदशामुत्पादयति। तदुक्तं समयाचारस्मृतौ।

असंस्कृतं पशोः पानं कलहोद्वेगपापकृत्।
मन्त्रपूजाविहीनं यत्पशुपानं तदेव हि॥
पशुपानविधौ पीत्वा वीरोऽपि नरकं व्रजेत्।
संस्कृतं बोधजनकं प्रायश्चित्तं च शुद्धिकृत्॥
मन्त्राणां स्फुरणन्तेन महापातकनाशनम्।
आयुः श्रीः कान्तिसौभाग्यं ज्ञानं संस्कृतपानतः॥
अष्टैश्वर्यं खेचरत्वं पतनं विधिवर्जितं।
सौत्रामण्यां कुलाचारे मदिरां ब्राह्मणः पिबेत्।
अन्यत्र ब्राह्मणः पीत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥ इत्यादि। परन्तु
वरं प्राणाः प्रगच्छन्तु ब्राह्मणो नार्पयेत्सुरां।
ब्राह्मणो मदिरां पीत्वा ब्राह्मण्यादेव हीयते॥

इत्यादि शक्तिसंगमतन्त्रराजादिवचनैर्निषिद्धत्वात्। इह धर्मपाशनिरसनोपायस्सम्प्रदायादेवावसेयः॥

व्यवस्थाप्रकाराश्च कौलोपनिषद्भाष्ये अस्माभिः प्रदर्शिताः। ततश्च तदधिकारिणां तादृशैरुल्लासैरन्तःकरणावच्छिन्नस्य जीवात्मनोऽन्तःकरणोपाधिकृतसंकोचापनये सति ब्रह्मभावे किमवशिष्यते। न च द्रव्योल्लासस्यागमापायित्वेन न तावतैव कृतार्थतेति वाच्यं। अस्य पर्यनुयोगस्य समाधावपि तुल्यत्वात्। अत तत्र पवननियमनादिभिरुपायैः पुनः पुनस्समाधिप्रवेशनेन चिराभ्यासपाटवेन कतिपयदिवसोत्तरं विनापि पवननिरोधं सार्वकालिकस्समाधिरुत्पद्यते। समुद्रे नौकामारुह्य गच्छतां तत्कल्लोलैस्सुचिरमान्दोलितवतां नौकावरोहणेऽप्यान्दोळनानुवृत्तिदर्शनात् इति चेत्तुल्यं प्राकृतेपि॥

संस्कृतद्रव्यपानजन्योन्मन्यावस्थाभ्यासपाटवेन विनापि द्रव्यं कतिपयदिवसैस्तादृशदशाया अकृत्रिमायास्सिद्धेः। अक्षरार्थस्तु पावितेन मन्त्रसंस्कारसंस्कृतेन हविषादेवीपूजाशेषभूतेन परिस्रुता-पीयमानेन मनस्तः-अन्तःकरणाजाज्जाते संकोचे-अमनः परिच्छेदे, पगलिते-निर्व्युत्थानं बिलीने सति उन्मन्युल्लासोत्तरानवस्थायामिचि यावत्॥ वै निश्चयेन सर्वः सर्वात्मको भवति। तेन स्वामैकविषयकनिर्विकल्पकवृत्तिजनको मद एवान्तर्यागविधायकवाक्ये धात्वर्थ इत्युपसंहृतं भवति। अनेनैवाशयेन तन्त्रे मत्तस्य बहुविधता प्रतिपाद्यते॥

रमन्ते कामुका मत्ताः मत्ताः कुप्यन्ति कोपिनः।
गायन्ति गायका मत्ताः मत्ता ध्यायन्ति योगिनः॥

इति॥ तेन योगविशेषोप्येतत्सहायत्वेनाक्षिप्तः॥

सर्वात्मकत्वमेव विवृणोति्। सर्वस्य जगतो विधाता ब्रह्मा। भर्ता विष्णुः हर्ता रुद्रश्च स एव किं बहुना दासदाशकितवादिप्राणिमात्ररूपस्स एव। भवति इत्याह विश्वरूपत्वमेति इति॥ शरीरपातस्तु प्रारब्धवशाद्यदाकदापि यत्र क्वापि भवतु, न तावतास्य कोऽपि विशेषः॥ कृतकृत्यत्वादिति भावः। उक्तं च कल्पसूत्रे इत्थं विदित्वा विधिवदनुष्ठितवत्रः कुलनिष्ठस्य सर्वतः कृतकृत्यता शरीरत्यागे श्वपचगृहकाश्योर्नान्तिरं स जीवन्मुक्त इति॥

इत्थं त्रैपुरसिद्धान्तं कथितमुपसंहरन्नेतदध्ययनादपि फलमस्तीत्युपदेष्टुं षोडशीं यजुरन्तामृचमाह इयं महोपनिषदिति॥

इयं महोपनिषत् त्रिपुराया यामक्षकं परमे गीर्भिरीट्टे।
एषर्ग्यजुः परमेतच्च सामेवाऽयमथर्वेयमन्या च विद्योम् ।।१६।।
इत्युपनिषत् ।।

(अध्ययनफलम्)

उपबृंहितश्चैतत् कल्पसूत्रकृता भगवता श्रीपरशुरामेण
य इमां दशमखण्डीं महोपनिषदं महात्रैपुरसिद्धान्तसर्वस्वभूता-
मधीते स सर्वेषु यज्ञेषु यष्टा भवति यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं
भवतीति हि श्रूयते इत्युपनिषत् इति शिवमिति।

एतेनास्यां महोपनिषदि ये अकाथिता अपेक्षिता अर्थाः ते कल्पसूत्राद् ग्राह्याः। कल्पसूत्राधिकरणे शाखाभेदेन विप्रकीर्णानामगानामुपसंहारसमर्थान्प्रत्येव प्रयोगशास्त्रस्य प्रामाण्यसमर्थनादिति सिध्यति॥

अक्षरार्थस्तु इयं त्रिपुराया महोपनिषत् रहस्यप्रतिपादकवाक्यसन्दर्भरूपा पठनीयेति शेषः। तत्र हेतूनाह यामित्यादिना परममक्षरं ब्रह्म कर्तृ यामिमां उपनिषदं गीर्भिः स्तुतिवाग्भिः ईट्टे स्तौति ईडस्तुतावित्यस्य रूपं। परमे इति सोश्शे आदेशः। यां ब्रह्मेति पदयोर्व्यत्यासेन प्रथमाद्वितीयान्ततास्वीकारेणोपनिषत्कर्तृकब्रह्मकर्मकस्तुतिर्वा। परमेश्वरेणापि स्तुतत्वात् तत्स्तावकत्वाच्चेत्यर्थः॥ हृल्लेखाक्षरं यां क्षिपुरां स्तौतीति वा। परं, ए, इति छेदः एकाररूपमक्षरमिति वा।

यदेकादशमाधारं बीजं कोणत्रयोद्भवं।
ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगदद्यापि दृश्यते॥

इति वचनात्।

एकारेऽपि, अ, ई, इति छेदो वा।

अकारो वै सर्वा वाक् यदीँ शृणोत्यलकँ शृणोतीति श्रुतेः। चरम ओंकारो वा अक्षरे विशेष्यत्वेनान्वेति॥ सः गीर्भिः अकारोकारमकारैः परमोऽखण्डोऽपि यां स्तौतीत्यर्थः॥

समस्तं व्यस्तं वा शरणदगृणात्योमिति पदं।। इति शिवरहस्ये (शिवमहिम्नस्तवे) स्मरणात्।

स्वाध्यायेऽध्येतव्य इति विधिविहितविविधाध्ययनान्यपि ध्ययनेनैव सिध्यन्तीत्याह एषेति। ऋगादिशब्दा वेदपराः न त्वेकैकमन्त्रपराः। अथर्वादिप्रायपाठात्।। एषा एतत् अयं इति शब्दा ऋग्यजुषाथर्वणां विशेष्यत्वभिप्रायेण ।। साम्नो ध्वनिरूपत्वेनानक्षरत्वात् इवेति पदेनाक्षरेषु तत्तुल्यफलकत्वद्योतनं।। अष्टादशविद्यासु चतुर्णामुपादानात् अन्यपदेनोपवेदाद्याश्चतुर्दश गृह्यन्ते।।

सर्वस्वरूपेयमुपनिषदित्यर्थः। प्रणवस्वरूपाप्येषैवेत्याह ओमिति।। ओमाङोश्चेति पररूपं तेन यतिभिरप्यध्येतव्येति भावः ।। इयमुपनिषदेतादृशीत्येवं यो ह्येतस्या महिमानं वेद तस्य महिमानं साक्षात् श्रुतिरपि वक्तुमसमर्था तस्य ब्रह्मैकरूपत्वात् तत्र वाचामप्रवृत्तेरित्याशयेन श्रुत्या मौनमास्थितं इत्युपनिषदिति।। इतोऽधिकस्य रहस्यस्य वक्तव्यांशस्याभावादिति भावः।। इति श्रीः ।।

इति भास्कररायेणाग्निचिता त्रिपुरामहोपनिषदोऽर्थाः।
प्रकटयितुमयोग्या अपि विदुषां तोषाय कतिपये कथिताः ।।
इति श्रीमद्भास्कररायमहाशयरचित त्रिपुरोपनिषद् भाष्यं सम्पूर्णम्।।

Vidyālankāra, Śāstra-Chūḍāmaṇi, Sangīta-Kalāratna, Professor Sāligrama Krishna Ramachandra Rao is a well-known scholar who combines traditional learning with modern research. Well versed in Sanskrit, Pāli, Ardhamāgadhi and several modern Indian languages and acquainted with Tibetan and some European languages, he has written extensively on Vedānta, Buddhism, Jainism, Indian Culture, Art and Literature.

In his professional career, however, he was a Professor of Psychology. He has headed the Department of Clinical Psychology in the National Institute of Mental Health and Neuroscience's, Bangalore, and the Department of Indian Culture in the Collision College Study Center of the University of the Pacific (U.S.A). At present, he is the Senior Associate of National Institute of Advanced Studies (Indian Institute of Science), Bangalore, and Guest Faculty, Indian Institute of Management, Bangalore and member of the Governing Council of TTD (SVCL Research Centre), Tirupati.

He has been Member of Karnataka State Lalitha Kala Academy and Sangita Nritya Academy; he has served on the Āgama Board (Govt. of Karnataka). He is President of Śilpa-Kalā Pratishṭāna. The Govt. of Karnataka has honoured him with the 1986 Rajyotsava Award. He has received awards from Lalita-Kala Academi and Sangita Nritya Academi. He is the recipient of the Veda Sanman for the year 2000 by the Govt. of India (H.R.D. Ministry).

Kendriya Samskrita Vidya-peetha, Tirupati, (deemed university) has awarded him honoris causa degree 'Vachaspati' (2003).

He has written more than sixty books in Kannada, a play in Sanskrit, and a Pāli commentary on a Buddhist classic. One of his books on Iconography in Kannada has won the State Sahitya Academi Award, as also another of his books on the Tirupati Temple.

Among his numerous English Publications are three volumes of **Encyclopaedia of Indian Medicine** (Popular Prakashan, Mumbai), **Tibetan Tantrik Tradition** and **Tibetan Meditation** (Arnold Heinemann, Delhi), **Consciousness in Advaita**, and a series of six books on **Indian Temples** (IBH Prakashana, Bangalore) and **Origins of Indian Thought** (Bangalore University); **Kalpatharu Research Academy** has published his **Pratimā-Kosha** in six volumes. **Āgama-Kosha** in Twelve volumes, **Art and Architecture of Indian Temples** in three volumes.

He is at present engaged in the 30-volume project Ṛgveda-Darśana (thirteen volumes of which have appeared).

He is also musicologist, sculptor and painter, and has held some one man shows.

OMKAR OFFSET PRINTERS
Bangalore-560 002. Ph: 26708186
e-mail: omkar@blr.vsnl.net.in
www.omkarprinters.com

KALPATHARU RESEARCH ACADEMY
(A DIVISION OF SRI SRINGERI SHARADA PEETHAM)
BANGALORE

The Kalpatharu Research Academy, Bangalore is an Institution running with the benign blessings of His Holiness Jagadguru Shankaracharya, Sri Sri Sri Bharathi Teertha Mahaswamiji under the auspicious of Dakshinamnaya Sri Sringeri Sharada Peetham, established in 1981. Kalpatharu Research Academy has strided across the horizon of Indological Research and Publications with giant steps, and today stands as an Institution known for its unique quality of Research work.

Kalpatharu Research Academy is dedicated to the cause of preservation of ancient heritage of India; it has encouraged Research in the fields of *Agama, Veda, Tantra, Jyoutisha, Mantra-Sastra, Vastu, Yoga, Silpa, Ayurveda* etc.

Among its prestigious publications (numbering more than Hundred till now), are Six Volumes of **Pratima-Kosha,** Twelve Volumes of **Agama-Kosha**, Three Volumes of the **Art and Architecture of Indian Temples, Vastu-Shilpa-Kosha** in Three Volumes, **Devata-rupa-mala** in four volumes and several Koshas like **Ganesha-Kosha, Lalita-Kosha** and **Navagraha-Kosha, Oshadhi-Kosha, Salagrama-Kosha, Gita-Kosha, Hanumat-Kosha, Vanaspathi Kosha** etc.

The Academy has plans of undertaking intensive Research in the field of *Veda* and *Vedanga,* and intends publishing **"Bharatiya-Samskriti-Sarvasva-Kosha"** an encyclopaedic work in several volumes dealing with all aspects of Indian Tradition and Culture. It seeks to promote Education, Culture, Science, Art and learning in all its branches. The approach will be broad-based and multi-disciplinary.

An extensive, comprehensive and specialist reference library has been built up to assist the Research Workers in the Indological disciplines. A valuable collection of *Palm-Leaf* manuscripts relating to *Veda, Vedanta, Vedanga* and allied subjects has already been made; the collection work is continuing.

Dakshinamnaya Sri Sringeri Sharada Peetham has been running a *Guru-Kula* type of Institution on traditional lines to impart Vedic Education at several places. Some of these Institutions are over 100 years old. It is the intention of Kalpatharu Research Academy to take an active part in continuing this age-old tradition and act as the Research & Publication wing for these Institutions.

Our ambition is to develop as a National Centre for higher learning in *Veda, Vedanga* and *Shastras* and facilitate the propagation of unique *Sanskrit* and Vedic Texts in the National and International arena.

This Publication is the **108th (One hundred and Eighth)** of its achievement in this field.

Date : 24th April 2004
Sringeri

V.R. Gowrishankar, B.E., D.I.I.Sc., AMIMA
Chairman